natuur tussen stenen

hans haven

NATUUR- EN MILIEU-EDUCATIE

NATUUR- EN MILIEU-EDUCATIE

natuur tussen stenen

hans haven

Recreatie ROTTERDAM

Voorwoord

In de jaren zeventig en tachtig verwierf Rotterdam zich een vooraanstaande positie in de natuur- en milieu-educatie. Nationaal en internationaal trokken de projecten die van de grond werden getild de aandacht. Niet alleen door de snelheid waarmee Rotterdam deze realiseerde, ook door de manier waarop met elan een samenhang werd gezocht en gevonden met het biologie-onderwijs op de lagere scholen.
Dat bijna alle, in die tijd ondernomen initiatieven tot succes leidden, had verschillende oorzaken. Rotterdam; stad van noeste werkers die dreunde onder de nieuwbouw, de metro- en haven-aanleg, industriële uitbreiding, havenvernieuwing en -verlegging, aanleg van transportwegen en stadsuitbreiding, had alle energie om ook de natuur- en milieu-educatie fors aan te pakken en in te passen in een zich vernieuwende stad.
Daarbij ontwikkelde zich aan het begin van de jaren zeventig een nieuw zelfbewustzijn, dat vroeg om een andere benadering van cultuur en onderwijs. Het decennium nam een aanvang met het winnen van de allereerste Nederlandse Europa-cup. Dat was één. In datzelfde jaar vierde de stad uitbundig het zelfbedachte feest C'70, dat vooral het uitgaansleven een nieuwe injectie moest geven. Ook deed Rotterdam in 1970 Woodstock dunnetjes over met een meerdaags popfestival in het Kralingse Bos dat massa's publiek trok uit vrijwel alle Europese landen en werden door kleine, maar uiterst actieve groepen Rotterdammers festivals van internationale allure tot stand gebracht zoals Poetry- en Film International. Rotterdam bruiste en bracht daarbij nieuwe theaters en een bibliotheek tot leven die hun weerga nergens kenden. De musea tekenden voor een vernieuwend beleid en ook bekroonde de stad zichzelf door op de top van de Euromast nog eens een

paal van meer dan zeventig meter te zetten zodat alle Rotterdammers en hen van daarbuiten, nu eens goed konden bekijken wat er allemaal tot stand was gebracht. Natuur- en milieu-educatie, hoorde in dit rijtje geheel thuis. De organisatie op dit gebied mocht profiteren van de genegenheid van alle Rotterdammers met hart voor de natuur. Bestuurlijk werd ze in de gelegenheid gesteld om met verve voorzieningen in het leven te roepen die de belangstelling voor de natuur, het educatieve gebruik van recreatie-voorzieningen en de ondersteuning van het onderwijs konden bevorderen.
'Natuur tussen stenen' is een verslag van het werk dat in de jaren zeventig en tachtig werd verzet en de achtergronden waartegen dit gebeurde.
Hans Haven, die in 1964 door het Gemeentebestuur werd belast met het tot ontwikkeling brengen van de natuurrecreatie en -educatie en later natuur- en milieu-educatie heeft dit beschreven in een prettig leesbaar en persoonlijk boek. Hiermee maakt hij de geschiedenis van natuur- en milieu-educatie in Rotterdam voor iedereen toegankelijk en geeft alvast een richting aan voor latere, gedetailleerde vastlegging in data en cijfers. Dat dit boek uiteindelijk voor velen een herinnering zal zijn hoe zij in hun jeugd de natuur binnen het onderwijs hebben ervaren, was een belangrijke reden om te besluiten tot het schrijven en uitgeven ervan. Waar het accent echter vooral op ligt is te tonen, dat datgene wat toen tot stand is gebracht nog onverminderd van betekenis is. Natuur- en milieu-educatie is voor de Rotterdamse agglomeratie en groot goed en meer dan waard om in de toekomst in samenwerking verder te worden ontwikkeld.

December 1993

H.A. Koops
Directeur Recreatie Rotterdam

Ruwe grond

Natuur tussen stenen. Daar wist de Rotterdammer raad mee in de jaren vijftig. In het nog open gebied tussen Oostplein, Binnenweg, Lombardkade en Nieuwe Maas had de natuur alle gelegenheid om te tonen waartoe zij op de ruwe steengrond van een verwoeste stad in staat was. En dat was heel wat. Het groen stond langs de Coolsingel hoog opgeschoten en overwoekerde de slechts door het spoorwegviaduct en Rotte doorsneden woestenij. Een waar paradijs voor vogels en kinderen. In het voorjaar en 's zomers een prachtig kleurenveld en in de herfst een landschap van hoofdzakelijk gelen en bruinen dat, naarmate het jaargetijde vorderde, grijzer en grijzer werd.
De Rotterdammer had ook een naam voor die natuur tussen stenen; 'onkruid'. En daar maakte hij korte metten mee. Slechts een enkeling had oog voor de op het puin ontstane natuur die in haar puurste vorm het gebied opeiste dat de mens (voorlopig) ongebruikt liet. Met een veelheid van soorten om voor zichzelf zo ruim mogelijk condities voor de toekomst te scheppen; grassen, bossen van grote bereklauw, zuring en al die bloemen en kruiden, insecten en kleine dieren die thuishoren in de biotoop van een steenlandschap.
Opruimen was echter het parool voor de Rotterdammer. Het centrum moest opnieuw een stad worden. De eerste palen voor het stenen hart waren al geslagen. Met noodbouw werden de ergste wonden gecamoufleerd en in de Katshoek was temidden van het wilde groen nog alle plaats voor de aanleg van een helicopterveld. Hiermee verschafte Rotterdam zich een primeur van Europese orde en bood heel wat vermaak aan de jeugd met de regelmatige vluchten van de indrukwekkende Sikorsky's waarmee de Sabena de dienst Rotterdam-Brussel onderhield.

Het schooltuinwerk in oud Overschie voor de Tweede Wereldoorlog met de leiders tussen de kinderen. Mannen die als oud-tuinders of als onderwijzers met landbouwakte wisten waar ze het over hadden.

Op een enkel ander punt buiten het centrum liet de Rotterdammer het ontstaan van de unieke overwoekering van het oorlogspuin vrijelijk voortbestaan; aan de Kralingseplas die met de brokken steen was gefatsoeneerd tot recreatiegebied met enkele idyllisch ogende eilandjes op zwemafstand van de oever. Daar trok de Rotterdammer op de zondag naartoe. Op de resten van de oude binnenstad daarentegen stroopte hij de mouwen op, rukte en trok aan stengels, ploegde voren, groef putten en boorde, sloeg palen in de grond, egaliseerde en herstelde landmeetkundig zo'n beetje de vroegere stad tot een plattegrond van toekomstige straten met hier en daar een gebouw, een pluk huizen, een noodgalerijtje en alweer wat nieuwbouw op de makkelijk bouwrijp te maken vlakte. Op die plattegrond reduceerde hij de natuur tot wat makkelijk in de hand te houden wilde grassen.

Het was in die tijd, het begin van de zestiger jaren, dat het Rotterdamsch Parool voorzichtig waarschuwde dat Rotterdam meer aandacht moest opbrengen voor de natuur. De aanleiding ertoe was de Floriade. Rotterdams eerste feest, waarin niet techniek en dynamiek, de groei van de havens, wederopbouw, het menselijk kunnen, de machine en energie centraal stonden maar groei en bloei het middelpunt vormden.
Nu had de Floriade een heel praktische achtergrond. Omdat het Park door de watersnoodramp van 1953 en de tentoonstelling E'55 nogal wat schade had opgelopen, werd besloten tot een grootscheepse reconstructie en verfraaiing naar de nieuwste inzichten. Toevallig vierde ook de Algemeene Vereeniging voor Bloembollencultuur haar eeuwfeest en bovendien leek het een aardige gedachte om per postkoets een aantal bollen vanuit Istanboel naar Rotterdam te halen. Precies zoals de eerste tulpenbollen een kleine vier eeuwen geleden waren gearriveerd in opdracht van de Leidse professor Carolus Clusius.
Typisch Rotterdams was natuurlijk ook om er maar gelijk een Internationale manifestatie van te maken en nog typischer om er

meteen een Euromast als nieuw stedelijk symbool voor neer te zetten en een opmerkelijke ruimtelijke indeling te maken van betonnen schermen op verschillende niveaus: Natuur tussen stenen.

'De Floriade is pleidooi voor het aangename leven', schreef het Parool op 24 maart 1960. 'Niet voor wentelende vliegwielen en denderende zuigerstangen zoals Ahoy' tien jaar geleden. Evenmin voor een spectaculaire staalkaart van energie zoals de E'55. Nu vieren we niet zoiets als het herstel van de haven of de overwinning op de gevolgen van een grote oorlog. Er is een eeuwfeest van een grote tuinbouworganisatie maar veel meer dan een toevallige samenloop van omstandigheden is dat nauwelijks.
We gaan een half jaar lang naar bloemen kijken en elke actuele aanleiding daarvoor is er met de haren bijgesleept.
Waarom toch bloemen? Waarom niet de ruimtevaart die zo actueel is? Of in het algemeen de sensationele ontwikkeling van techniek en wetenschap sinds 1945? Daar zou een aantrekkelijk expositie van te maken zijn.
Waarom trouwens bloemen in een stad waar haven en industrie, handel en verkeer het klimaat en tempo bepalen. Waar een Europoortplan meer tot de verbeelding spreekt dan een verdwijnend natuurreservaat en de metro de gemoederen meer beroert dan parken en plantsoenen.
Zou het de reactie kunnen zijn op een al te driftig industrialiseren en een te jachtig boren naar nieuwe bronnen van materiële welvaart? In het land en zelfs daarbuiten dwingt Rotterdam respect af voor het energieke streven naar grotere ontplooiing. Maar het zijn waarlijk niet alleen de cynici die zich afvragen of straks, als al die naarstig nagestreefde doelen zijn bereikt, nog aangenaam leven mogelijk zal zijn in deze streek. Of straks wel zeker zal blijken of het allemaal de moeite waard is geweest.
Het zou van weinig werkelijkheidszin getuigen als men het streven naar grotere welvaart, meer werkgelegenheid en naar een bredere economische basis voor de stad zou willen veroordelen

Natuur tussen stenen. Nabij Lutusca is er nog sprake van wat wilde begroeiing op het Kruisplein. Bij Heliport zijn alleen de grassen overgebleven. Voor de kinderen lag er nog puin genoeg om er uitkijktorentjes van te maken, want de komst van de helikopter in het centrum van Rotterdam mocht je niet missen.

Natuur, de Rotterdammer genoot ervan in het Kralingse Bos en aan de Plas. En op de Floriade natuurlijk, waarmee Rotterdam in 1960 weer toegaf dat de natuur met alle wederopbouw toch zeker niet vergeten mocht worden.

ter wille van enkele hectaren duinterrein. Maar het is goed dat de stemmen voor het behoud van wat natuurschoon rondom Rotterdam nog worden gehoord.
Al lijken ze wel te dissoneren met de geluiden van draglines, heimachines en baggermolens, maar misschien is dat ook de bedoeling en vallen ze daardoor temeer op.
De Floriade contrasteert met Ahoy' en E'55. Beide manifestaties getuigden van dat energieke streven naar materiële zaken.
Natuurlijk, de Nederlandse tuinbouw is geen ideële aangelegenheid en ook de elf miljoen gulden die de Floriade kost zijn niet uit ideële overtuiging geïnvesteerd.
Dat neemt niet weg dat de Floriade de aandacht vraagt voor bomen, bloemen en voor de natuur die zich blijkbaar toch niet door staal en beton laat verdringen en die zich nu op het terrein tussen Rochussenstraat en Parkkade op haar schoonst zal manifesteren.
Wij hopen dat de Floriade veel bezoekers zal trekken. En dat voor de organisatoren, voor de gemeente Rotterdam en voor iedereen die er dit jaar een financiële meevaller van verwacht. Wij hopen dit vooral omdat we zo blij zijn met dit fleurig tegenwicht tegen de havenplannen en de nieuwbouwprojecten.
De geuren van de Rotterdamse haven waaraan Jan Prins zijn gedicht heeft gewijd zijn ons lief. Maar wanneer deze een half jaar lang worden vermengd met hyacinten en rozen is ons dat zeer welkom. En met ons allen die trots zijn op een dynamisch Rotterdam en graag een stad zouden overhouden waarin het aangenaam leven is'.

Dat was een duidelijk standpunt. Met te zeggen; 'Het zou van weinig werkelijkheidszin getuigen als men het streven naar grotere welvaart, meer werkgelegenheid en naar een bredere economische basis voor de stad zou willen veroordelen ter wille van enkele hectaren duinterrein', signaleerde de krant overigens het ontstaan van een andere denktrant in Rotterdam. Een richting

's Morgens voor dag en dauw naar het Kralingse Bos. Zo leerden de kwekelingen (de Pabo-studenten van toen) in het begin van de zestiger jaren de natuur kennen.
Voor de ouderen organiseerde de Commissie Natuurrecreatie in diezelfde tijd studie-uitstapjes naar plaatsen als het Voornse duin.

waarin het verzoek paste om de natuur te sparen en waar mogelijk terug te brengen in de stad.
Het opgeven en afgraven van het duinterrein en natuurmonument 'De Beer' op Rozenburg voor de verdere ontwikkeling van het wereldhavengebied, lokte in en rond Rotterdam vele protesten uit. Tevergeefs vooralsnog. Het belang van dit vogelgebied werd begrijpelijk ondergeschikt geacht aan dat van de scheepvaart. 'De Beer' verdween dan ook in het inmiddels wereldvermaarde stelsel van havens en kanalen dat Europoort heet. Maar niet zonder dat de discussies geleid hadden tot het besef dat met het weinige dat in dit gebied nog aan natuur restte, verder uiterst zorgvuldig moest worden omgegaan.

Het grotestads-onderwijs realiseerde zich tezelfdertijd dat natuureducatie waarlijk meer moest zijn dan de les natuurlijke historie en een bezoekje aan de dierentuin van tijd tot tijd. Dat de natuur in de ontwikkeling van het kind een eminente rol vervult, was reeds een algemeen aanvaard gegeven. Ook Ot en Sien en de leesplank kozen de natuur al als basis voor onderwijs en toetsen van kennis. Alleen was de natuur in de tijd van Ot en Sien voor de meeste Nederlandse schoolkinderen nog herkenbaar en dichtbij. Wie kende niet de bokkenwagen en de perengaard. 'Kom mee naar buiten allemaal...' betekende buiten de grote steden zelden meer dan tien minuten lopen.
De eerste denkers over natuurbescherming, onderwijs en educatie, maar ook grote pedagogen hadden al vastgesteld dat het omgaan met de natuur, het verzorgen van planten, aanraken en in contact staan met dieren, het onderzoeken en bestuderen ook op de allereenvoudigste manier een belangrijke affectieve vorming teweegbrengt, verantwoordelijksheidgevoel ontwikkelt en bijdraagt tot een betere kennisvorming. Heden ten dage is hieraan een wetenschappelijke en te toetsen basis gegeven en is praktisch algemeen aanvaard dat in opvoedingssituaties het bewust omgaan met de natuur een basisvoorwaarde is voor een harmonische ontwikkeling.

In grote steden als Amsterdam, Rotterdam en Den Haag kwam de jeugd echter al aan het begin van deze eeuw tekort aan contact met de natuur. Daarom ook werd op 28 mei 1912 door een Amsterdamse filantroop aan vijfhonderd schoolkinderen een uitstapje naar de Arnhemse bossen cadeau gedaan. Daar konden ze tenminste zien en opsnuiven wat ze misten in de ernstig vervuilde, natuurarme en bedompte binnenstad.
Het tochtje van de vijfhonderd schoolkinderen wordt in de geschiedenis van het natuuronderwijs nog altijd gezien als een mijlpaal.

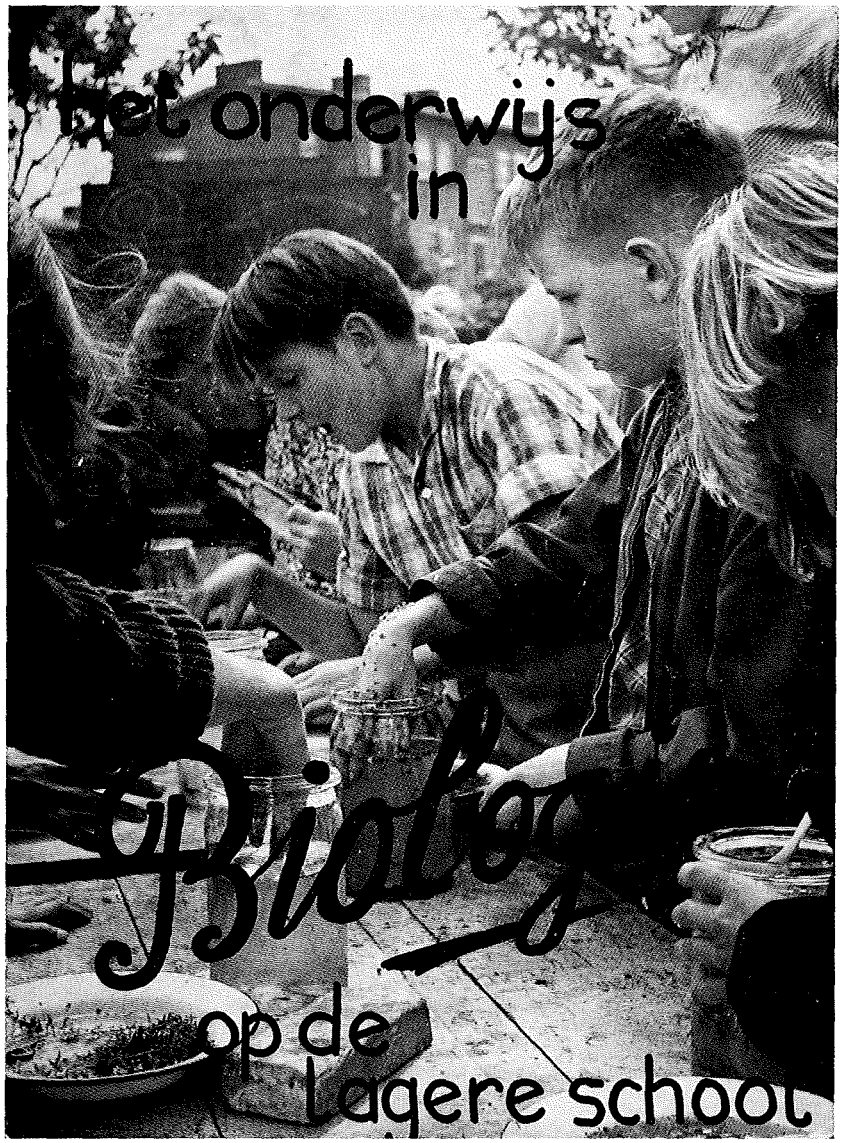
Het natuuronderwijs in de grote steden, als hieraan al voldoende aandacht werd gegeven, was veelal theoretisch. Feitelijk kwamen de kinderen weinig verder dan te leren:

'Het logge varken schijnt tot mesten slechts geschapen;
Het brengt zijn leven door met eten, drinken, slapen.
Geslacht, verschaft dat dier ons vlees en spek tot spijs,
Dat ons wordt toebereid op onderscheiden wijs',

Buiten de steden hoorde ook een praktijkles land- en tuinbouwkunde tot het onderwijsprogramma voor de lagere scholen. De onderwijzers hadden hiervoor een aparte akte gehaald. De meesten kwamen ook zelf van het platteland en hadden -het merendeel als kind van arme landarbeiders- het boerenhandwerk van nabij of aan den lijve meegemaakt.
Met de praktijklessen land- en tuinbouwkunde, werd dan ook een zeer realistisch doel gediend. Veel plattelandskinderen kwamen immers als vanzelf in het boerenbedrijf terecht. Het plattelands-natuuronderwijs was dus onderwijs met een luchtje. Dat van de echte stal.

Dat kennis van de natuur en vooral kontakt ermee onontbeerlijke bestanddelen zijn van de menselijke vorming werd echter meer

en meer onderkend. Het Jena-plan onderwijs onderstreept na 1925 als een der eerste leerprogramma's de elementaire betekenis van het omgaan met de natuur. In de pedagogische situaties die het Jena-plan onderscheidt, te weten; gesprek, werk, spel en viering bleek onderwijs uitstekend te rijmen met natuuronderzoek en natuurbeleving. Sterker nog: door de natuur als het ware binnen het onderwijs te halen werd het spelen leren. Op dezelfde wijze kweekte het plan ook sociale vaardigheden en een besef van milieu- en persoonlijke hygiëne aan. Voor de Jena-plan kinderen bestonden de gezongen heldendichten van Tollens niet langer. Integendeel. Het 'Wien Neerlands bloed door d'adren stroomt', had plaatsgemaakt voor;

'Kom jon-gens nu op 't pad
Naar 't heer-lijke frissche bad!
Wie vuil-poets wil-len hee-ten,
Die moe-ten 't zelf maar we-ten.
Als wij ons was-schen van hoofd tot voet,
Gaat strak-jes het lee-ren weer eens zo goed.
Hoe-zee voor 't bad!
Hoe-zee voor 't bad!'

Ook de Amsterdamse vakantie-kindertochten uit de jaren dertig plaatsten de natuur ook geheel in het middelpunt. Deze waren min of meer een vervolg op het bijzonder in de smaak gevallen uitstapje op kosten van de 'philantroop' uit 1912. Eenmaal per jaar trokken duizenden kinderen naar buiten om daar de natuur te leren vinden. Zingend achter de vlaggen van scholen en verenigingen. Het waren feesten van betekenis waarover Clinge Doorenbos dichtte:

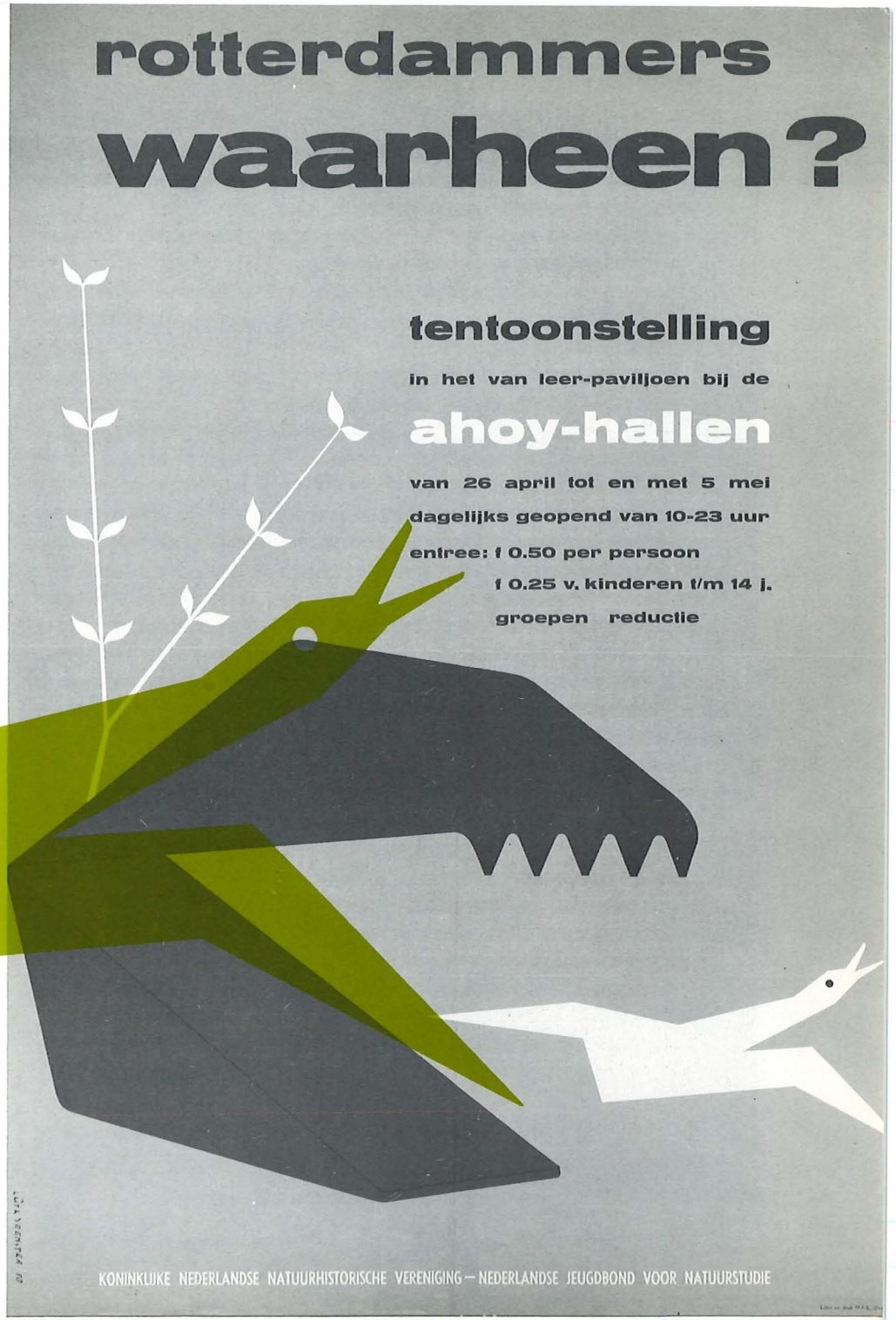
'7000 Bleekgezichten
O, wat een verheugenis
Gaan vandaag eens ondervinden

Wat of eig'lijk 'leven' is.
14000 kinderogen
Schitteren van levenspret
En genieten van het schouwspel
Door Natuur hun voorgezet'.

Ook Rotterdam kende in later jaren dergelijke tochten in het kader van het Vakantie Kinderfeest. Duizenden kinderen namen hieraan deel en beleefden in het Vakantie Kinderfeest de natuur zoals dat onmogelijk kon binnen de stenen leefomgeving van het stadskind. De organisatie van het VKF-werk steunde hierbij op een legertje van vrijwilligers uit alle sectoren van jeugdwerk en onderwijs bij wie belangstelling voor het kind en enige kennis van de natuur aanwezig waren. Aan de directe beleving van de natuur door het jeugdwerk in het kader van vakantie en vrijetijd werd een abrupt einde gemaakt door de Tweede Wereldoorlog.

Het theoretisch natuuronderwijs ging natuurlijk gewoon door. De oorlog maakte uitstapjes onmogelijk. De interessantste gebieden waren door de bezetter nu juist tot verboden terrein verklaard. Bovendien ontbrak het veelal aan animo en later werd reizen zelfs geheel onmogelijk.
Overigens was het aanschouwelijk natuuronderwijs tussen de beide wereldoorlogen nog iets bijzonders. Bijna onbereikbaar ook voor de kinderen van de gewone man. Onderwijs in direct contact met de natuur was hooguit een verworvenheid voor de georganiseerde en zeer bewuste arbeider en alleen min of meer voor de hand liggend voor de geprivilegeerden die zich modern onderwijs en culturele vorming konden permitteren.
Slechts een onderdeel van het ouderwetse buiten-natuuronderwijs hield het ook later onder de bezetting uit: het praktische natuuronderzoek. Nu niet om te leren hoe het zat met groei en bloei. Integendeel. Het Departement van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming spoorde scholen aan om het plant-

Rotterdammers waarheen? was een vraag die nog lang zou naklinken. De belangstelling voor de tentoonstelling was zodanig dat er later een speciale gids verscheen onder bijna dezelfde titel.

kunde-uur te besteden aan het leren zoeken naar gratis groente. Eetbaar onkruid dus, al wilde de departementale circulaire dat niet met zoveel woorden zeggen.

Na de Tweede Wereldoorlog bloeide de aandacht voor natuur en milieu weer snel op na een eerste periode waarin herstel en wederopbouw absolute voorrang kregen. De massale aanleg van schooltuinen in het begin van de jaren vijftig was een eerste stap, die aangaf dat aandacht voor natuur en het natuuronderwijs allerminst waren verflauwd. In 1957 beschikten tweeënveertig gemeenten al over grotere complexen school- en werktuinen. Het binnen het onderwijs stelselmatig en praktijkgericht ruimte bieden aan op de natuur gerichte aktiviteiten, was een andere. Jeugdnatuurwachten (in Rotterdam al snel omgedoopt in Jeugdnatuurclubs) werden aangespoord om plantsoenen en parken schoolsgewijs te adopteren. Ook het maken van nestkastjes of het helpen van boswachters door met hen leerrijke en soms avontuurlijke tochten te maken door bos en heide werd aangemoedigd.

Tegelijkertijd werd de aandacht van stedebouwers en politici meer gericht op de natuur zoals deze zich voordeed in de directe omgeving van de grote steden. Het polderlandschap en de flora en fauna in het randstedelijk gebied.
Tuinarchitect J.J.Schippers beschreef in 1952 in 'Groen in onze stad', in welke richting de gedachten van Rotterdam en de steden in de directe nabijheid gingen; 'De basis waarop het organisch ontwerpen (van stadsplannen) gegrondvest moet zijn, is een zich één voelen met de eigen tijd en het onderkennen van de behoefte die de huidige samenleving stelt. De taak van de tuinarchitect is heden ten dage tamelijk omvangrijk geworden, nu allerlei 'groen'-objecten zoals straatbeplantingen, gemeenschappelijke tuinen, buurt- en wijkplantsoenen, parken, sportvelden en andere recreatieterreinen moeten worden gerealiseerd. Laten

wij de recreatiebehoeften van de stedelingen schematisch aan de hand van de 'recreatiecirkels' nader toelichten.
De recreatiecirkels zijn vier in getal. De binnenste hiervan omvat het middelpunt der maatschappij; het gezin.
Van dit middelpunt uit zijn drie cirkels getrokken, waarvan de eerste een straal heeft van 400 meter. Binnen deze straal, de zogenaamde 'kinderwagenafstand', dient vanuit de woning een buurtplantsoen bereikbaar te zijn. Daar kan moeder met kinder- of wandelwagen heenrijden en verpozing vinden voor zich en de kleine. Het zijn buurtplantsoenen, die ook aan bejaarden gelegenheid tot recreatie moeten bieden. Na de buurtgemeenschap volgt die van de wijk. Daar dienen we groenstroken aan te treffen en plantsoenen en parken. Speelterreintjes, schooltuinen, zwembaden behoren mede tot de reële mogelijkheden. Tenslotte de buitenste recreatiecirkel. Onder meer dienen wandelwegen de recreatieterreinen in de buitenste ring toegankelijk te maken. Hier dienen we stadsparken met speel- en sportterreinen aan te treffen en natuurgebieden'. Gebieden waarin de vrije natuur de mens over zichzelf leert. Dat was het credo van de nieuwe tijd.
'Natuurgebieden'. Het woord was eruit. De natuur als basis voor onderwijs, educatie en recreatie. Natuur tussen stenen; de eerste stappen werden in de jaren vijftig en zestig snel gezet.

Met name de kinderen werden aangesproken door de boomfeestdagen. Waarmee een eerste stelling uit onderzoeken naar nut en noodzaak van natuur- en milieu-educatie al direct bewezen werd; kinderen staan open voor de natuur en gaan er vrij en vol genegenheid mee om.

NATIONALE BOOMFEESTDAG ROTTERDAM

Atrium

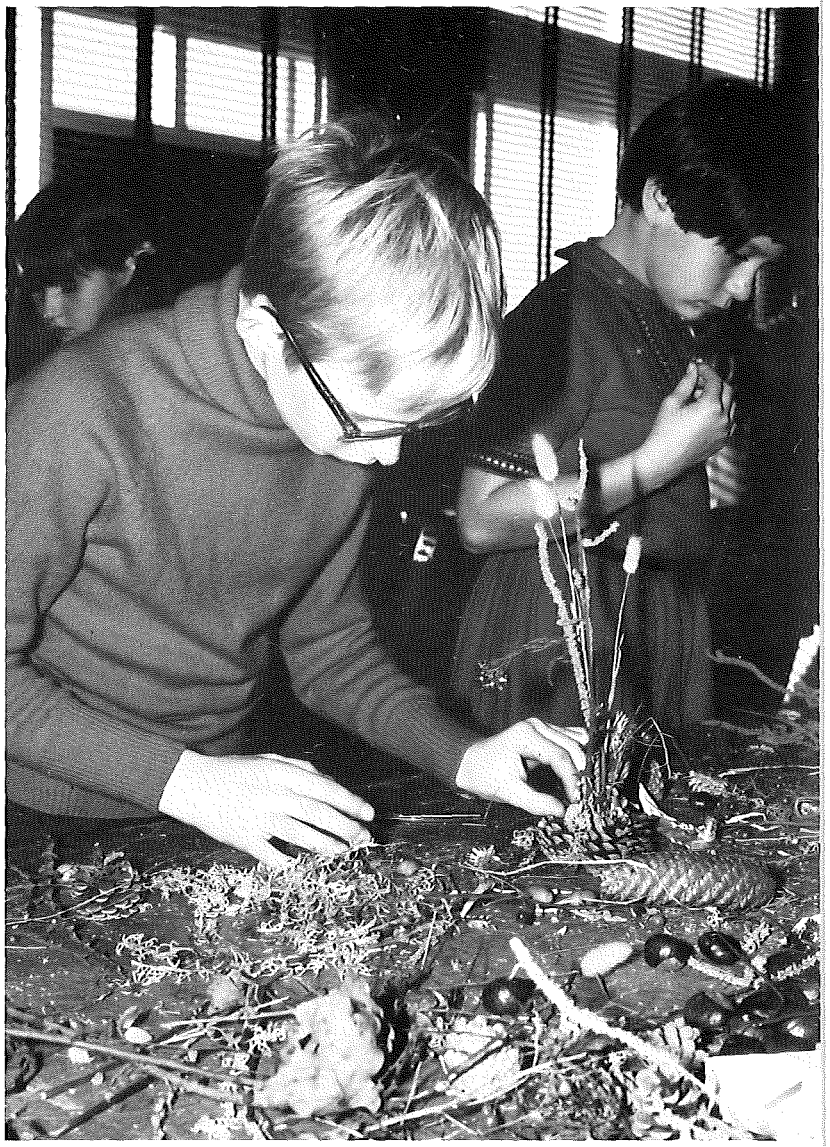
Natuureducatie bracht de Rotterdamse gemoederen aanvankelijk niet in beroering. Zeker nog niet op het moment van ontstaan van een jonge beweging die bepleitte dat natuurbescherming juist in de grootscheepse industrialisering en verstedelijking die Rotterdam in de jaren vijftig nastreefde van levensbelang was. Vanzelfsprekend waren bestuurders en politici nooit te beroerd om te verklaren dat het natuurbehoud van groot belang werd geacht, maar tot actie kwam het nooit. Het herstel op de Rechter Maasoever had voorrang boven alles. De enthousiaste tentoonstellingen Ahoy' en E-55 waarin Rotterdam zich toonde als centrum van inventiviteit, bedrijvigheid en durf hadden de toon gezet. Maquettes, scheepsmotoren en -onderdelen, de komplete Nederlandse handelsvloot drijvend in het water van een schaalmodel van de Rotterdamse havens, staalconstructies, een televisiestudio en een werkende vatenfabriek, overtuigde de bezoeker ervan dat Rotterdam als motor van de Nederlandse economie de juiste weg had ingeslagen. Was het niet prachtig dat Rotterdam vanaf september 1953 de beschikking had over een helicopterveld midden in de stad? Weliswaar was de besluitvorming niet geheel vlekkeloos. Het college van B. en W. hadden de besprekingen buiten de raad gehouden, omdat burgemeester Van Walsum er gemakshalve van uitging dat dit lichaam zich toch wel achter het college zou stellen. Waarin hij gelijk kreeg. Twee dagen nadat B. en W. hadden besloten tot de opening van het vliegveld ging de raad bij acclamatie accoord. Met Zestienhoven ging het niet veel anders. Daarin toonde het bestuur zich zo voortvarend dat er al een vliegtuig op Zestienhoven probeerde te landen terwijl er in het geheel nog geen vliegveld was. Weliswaar stonden de borden 'Vliegveld Zestienhoven' al langs de Rijks-

weg, maar toen het vliegtuig zich boven de polder meldde moesten in allerijl obstakels worden weggehaald om het toestel veilig aan de grond te kunnen krijgen. Dat was Rotterdam. Het Rotterdam dat in 1957 een nieuw station opende met de plannen voor een metro in het geheim al in de achterzak. Het Rotterdam dat zout drinkwater, de hinderlijke stank van Pernis, de drukte en gevaren lakoniek verdroeg omdat deze nu eenmaal heetten te horen bij de echte werkstad. Natuurbehoud en -bescherming waren belangrijk. Maar geen zaken om lang bij stil te staan.

De Rotterdammer nam ook makkelijk genoegen met het weinigje dat er op het gebied van natuur in de stad voorhanden was. Dat waren de parken, het Kralingse Bos en de nog landelijke rand van de stad. Van natuureducatie maakte hij zich nauwelijks een voorstelling. Op school behoorde je in natuurlijke historie onderwezen te worden aan de hand van een boek en een paar al een halve eeuw oude platen. Die platen waren instructief genoeg en na enkele maanden in de klas kende iedereen die uit het hoofd, ook als het onderwijs erover niet al te regelmatig en uitvoerig was. Voor wat de natuur buiten betrof had je dan de tuintjes voor de paar gelukkige schoolkinderen die voor het beheer van een lapje grond van twintig vierkante meter waren 'ingeloot'. 'Schoolwerktuinen' heetten die en gewerkt werd daar na schooltijd onder leiding van onderwijzers. Die schoolwerktuintjes waren een verder ontwikkelde vorm van de arbeiderstuintjes die in de vorige eeuw in Oostenrijk, Duitsland en later Nederland door bedrijven aan arbeiders en arbeiderskinderen beschikbaar werden gesteld. Deze mochten de (nog) ongebruikte grond benutten voor het verbouwen van groenten en leverden op die manier een bescheiden aanvulling op het inkomen.
In Nederland werd met het uitgeven van tuinen aan arbeiderskinderen in de twintigste eeuw een voorzichtig begin gemaakt door enkele particulieren die ervan overtuigd waren dat natuuronderwijs waarlijk meer kon zijn dat het kijken naar een afbeelding op het bord. Het waren kleine complexen, vaak ondergebracht op een stuk land waarvoor geen bestemming bestond en beheerd door een bestuur dat zorgde voor wat gereedschap, groot onderhoud en vaak ook instructie door een (oud)-tuinman die met liefde zijn kennis op de kinderen overdroeg. Werden de tuintjes door jongens verzorgd dan lag de nadruk wat meer op het kweken van groenten en fruit. Van meisjes werd daarentegen een knap bloementuintje verwacht.

De ontwikkeling in gebruik en aantal van de schoolwerktuinen liep parallel met die van het onderwijs. Deze kwam dus pas laat op gang. Pas in 1918 werd voor het schoolsysteem een apart ministerie in het leven geroepen. Dit verruimde de doelstelling die sinds 1857 onveranderlijk geformuleerd werd als 'het aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden, dienstbaar aan de verstandelijke vermogens der kinderen' in 1920 met de nieuwe schoolwet die daaraan toevoegde: 'en aan hun lichamelijke oefening'. Aan sociale en culturele vorming werd nauwelijks aandacht besteed. De schoolwetten regelden althans weinig op dit gebied. In de tien bij die wet verplicht gestelde vakken hoorde, naast lezen, schrijven, rekenen, taal, aardrijkskunde, geschiedenis, zingen, nuttige handwerken voor meisjes en de 'eerste oefeningen van het handtekenen' ook kennis van de natuur. Het lesplan gaf daaraan een verdere uitwerking en maakte het mogelijk hieraan zoveel kwaliteit te geven als men wilde. Of zoveel als de schooldirectie en leerkrachten in huis hadden.
In de praktijk mocht de school of de leerkracht voor een belangrijk deel uitmaken in welk licht het 'aanleeren van gepaste en nuttige kundigheden' moest worden gezien. Op het handhaven van een zekere kwaliteit in het onderwijs werd door de inspectie streng toegezien. Toch bewerkstelligde de ruime tekst van de vroege onderwijswet dat op de betere en vooral op de -in het begin van de twintigste eeuw in aantal en kwaliteit groeiendebijzondere scholen meer aandacht werd gegeven aan het gehele

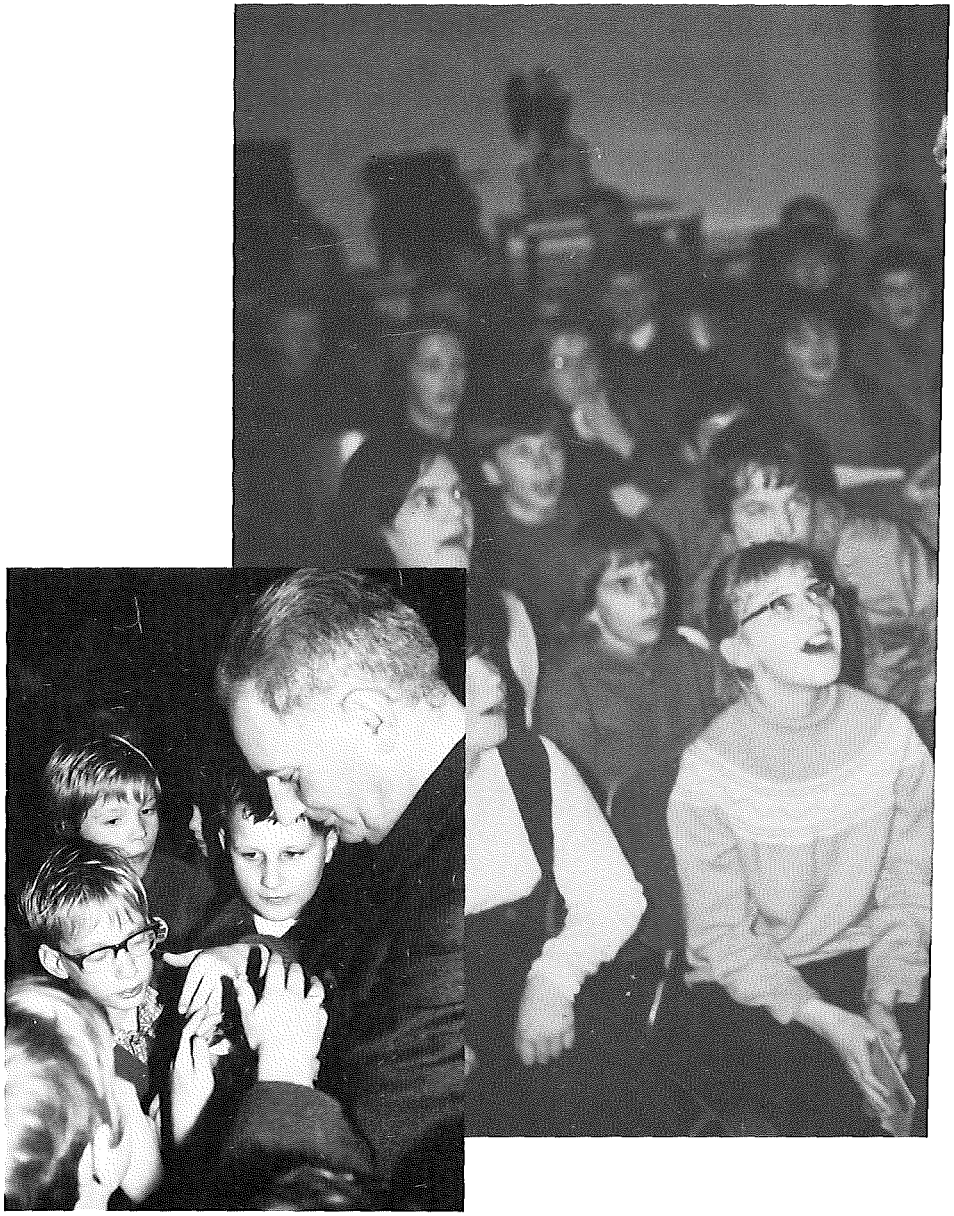

Knutselen met natuurprodukten was voor de leden van de Jeugdnatuurclub Alexanderpolder ook een manier om zich in 1968 met de natuur bezig te houden.

programma, terwijl op de volksscholen het accent nadrukkelijker werd gelegd op die vakken waar de kinderen later 'iets aan hadden'. De meesten zouden het immers toch nooit verder schoppen dan werkman. Dit gold, althans in grote lijnen. Alles kon in een ander licht worden gesteld wanneer voor de klas een bezielde leerkracht stond voor wie het onderwijs ook een zaak van overtuiging was. Talloos zijn dan ook de verhalen van ouderen die op hun schooltijd (vaak met een 'rooie' meester voor de klas) terugkijken als de fijnste tijd van hun leven.

Dit betekent overigens niet dat in de ontwikkeling van het onderwijs geen methodische aandacht was besteed aan de kwaliteit en het tegemoetkomen aan de bevattingswereld van het kind. Integendeel. De tweede helft van de negentiende eeuw en in het begin van de twintigste geven belangrijke vorderingen te zien op het gebied van didaktiek, pedagogiek en verbetering van leerstof en -middelen. Het 'aap, noot, mies' van M.B. Hoogeveen lijkt nu hopeloos ouderwets, in de eerste jaren van de twintigste eeuw echter was het een revolutionaire doorbraak in het leesonderwijs. Precies zoals de legstokjes en vlechtmatjes uit Fröbels 'Kindergarten' bijna een eeuw eerder het onderwijs aan de allerjongsten in een andere richting hadden gestuurd.
In 1915 werd in Rotterdam al een vorm van geïntegreerde leerstof overwogen. Hierbij werd met de samenvoeging van aardrijkskunde, geschiedenis en kennis der natuur in het eerste en tweede leerjaar van de lagere school een stap gezet naar het 'zaakonderwijs in de richting van Ligtharts concentratie systeem', zoals het Onderwijsverslag over 1915 meldt. Voor het onderdeel kennis der natuur werd overigens geen leerboek genoemd. De onderwijzer stond het vrij om vanuit eigen kennis en interesse met de leerlingen te werken. Of, natuurlijk, om de wandplaten van Jetses, De Jongh en Koekoek uitputtend te behandelen. Dat was wel zo gemakkelijk want daarop stond meer afgebeeld dan de stadskinderen ooit in hun 'vrije' natuur zouden waarnemen.

Kennismaking met de fauna rond de stad. Jawel..., dit is een konijn zegt de heer Spaan van de Dierenbescherming tegen de leden van een Jeugdnatuurclub.

Bovendien werden bij de wandplaten makkelijk na te vertellen verhaaltjes verstrekt zoals bij de beroemde platen 'In sloot en plas' en 'Zoetwatervissen' van M. A. Koekoek, waarbij de onderwijzer de pasklare tekst kreeg aangereikt; 'We kijken nu in een brede sloot of vaart, waarvan de oppervlakte zich geheel bovenaan bevindt. Daar zullen zich ontplooien de nu nog ondergedoken bladeren van de waterlelie op het midden van de plaat. Voorts een wirwar van waterplanten, hoornblad links en waterpest rechts. Het zijn vooral de vier grootste vissen, die hier het sterkst opvallen: de snoek, daarboven een karper, daaronder een baars. Op de voorgrond zien jullie een flinke paling. Links onderaan een modderkruiper. Daarnaast op de bodem het nest van het stekelbaarsje (de driedoornige) met het mannetje in zijn bruiloftskleed, terwijl het wijfje wat hoger zwemt. Nog hoger zien jullie een hele school van deze merkwaardige diertjes op de plaat. Enkele kleine dieren zijn een zoetwaterslakje en een bloedzuiger. Als laatste dier op de plaat, half uit de bodem stekend, een zoetwatermossel'. Makkelijker kon het niet.

In het klimaat van verbeterend onderwijs waarin de openbare en bijzondere scholen voor elkaar niet wilden onderdoen, paste ook het particuliere initiatief van de schooltuinen. Tussen de beide wereldoorlogen werd hieraan uitbreiding gegeven door verschillende verenigingen in Rotterdam. In Rotterdam bevonden zich schooltuincomplexen aan de Essenburgsingel, op Rotterdam Zuid, in het Kralingse Bos en ook Overschie had een terrein beschikbaar voor schoolwerktuinen.
Misschien had de didaktische bedoeling van deze eerste complexen toch ook een ondertoon van hulpverlening. Tot echte ontwikkeling kwamen de schoolwerktuinen in Rotterdam in de crisisjaren. In die tijd was elke aardappel er een. En bovendien was deze aanvulling op de dagelijkse levensbehoeften er een waarover de inspecteurs van de steun niets te zeggen konden hebben.

Ook in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog lag het accent van het schooltuinwerk nog op de produktie. De kinderen vergeleken elkaars oogsten en hoe dikker de bos penen hoe triomfantelijker de buit werd getoond. Het werken gebeurde tot in de zeventiger jaren na schooltijd onder leiding van onderwijzers. Deze waren verantwoordelijk voor het werk van de kinderen. Het grote tuinwerk zoals ploegen in het najaar en eggen als het seizoen weer aanbrak werd gedaan door de gemeente.
Geheel naar de gewoonte van het moment, was de indeling van de tuintjes strikt gereglementeerd. In het lapje grond, dat eerst moest worden geharkt, zodat het een mooi rul bedje werd, moest een pad worden aangestampt. Mooi recht natuurlijk want niets deed het in de ogen van de opvoeder zo goed als een ordelijk complex met de radijsjes, de knollen, de aardappels, de peentjes en bonen in ieder tuintje op dezelfde plaats met in het midden het perkje met bloemen waarin oostindische kers, afrikaantjes en grote oranje goudsbloemen favoriet waren. Voor de onderwijzer en de tuinman dan, want heel wat moeders vonden die goudsbloemen maar stinken en bovendien valt oostindische kers -hoe leuk als bloemetje ook- maar moeilijk in een vaasje te zetten. Waarom juist deze bloemen favoriet waren zal aan menige leerkracht onbekend zijn geweest. Je moest maar net weten dat goudsbloemen, oostindische kers en afrikaantjes de ontwikkeling van aardappels, andijvie, sla, kool, doperwten, zomerworteltjes, radijs, bietjes en bonen gunstig beïnvloeden.
Ernstig gewaakt werd ook voor het doorschieten van het gewas. Dit was -met de herinnering aan de crisis en de hongerwinter nog vers in 's onderwijzers geheugen- een ernstige zaak, al was de zomer nog zo warm en konden de kinderen in de vakantie niet werken op hun tuin. Kostbare groente verloren zien gaan doordat de sla een halve meter hoog in bloei ging en de bloemkool uitgroeide tot een schitterende gele, maar oneetbare halve bol, kon de tuinmeester zo erg aan het hart gaan, dat hij aan het voorkomen hiervan een hele les kon spenderen.

Pas in de late jaren zestig en begin zeventig zou in de produktiebenadering van de schoolwerktuin verandering komen toen de tuinen werden ontdekt als 'doe- en ontdek-projecten' op kinderschaal. Voorlopig echter werden wilde planten -onkruid dus- met wortel en blad uitgeroeid en waren nieuwerwetse fratsen als dille, bonenkruid, peterselie, koolrabi, kervel en zonnebloemen taboe. Gewerkt werd met gewassen die direct op de hollandse tafel konden. Gezonde groente en liefst in zulke hoeveelheden dat je er met goed fatsoen mee thuis kon komen.

Het duurde jaren voordat het karakter van het schooltuinwerk zich enigzins wijzigde. Vanuit de kring van natuurbeschermers en onderwijs, werd voortdurend gepleit voor meer aandacht voor de relatie tussen vorming en bewust omgaan met de natuur. Daarop moest het accent komen te liggen. Niets werd nagelaten om ook de politiek hiervan te doordringen. Gemeenteraadsleden werden uitgenodigd voor uitstapjes, wethouders bewerkt en publicaties gevraagd en ongevraagd doorgegeven waarin nieuwe standpunten en inzichten aan de orde waren. Vaag tekenden nieuwe ideeën zich af, hoewel de werkers van het eerste uur maar al te zeer doordrongen waren van het belang van hun werk. Er waren echter nog geen belangrijke nationale- en internationale ontwikkelingen waarop kon worden teruggevallen. De Club van Rome lag nog jaren ver in het verschiet. Er waren nog geen prominente milieu-organisaties, geen catastrofes, geen zure regen, geen politieke partijen die welzijn boven welvaart durfden stellen. De economische groei begeesterde de samenleving. Met de natuur zou het vanzelf in orde komen. Tegenstand ontmoetten de natuurbeschermers niet. Hun streven werd als sympathiek beoordeeld, alleen genoot natuurbeheer- en bescherming ook binnen het onderwijs geen prioriteit.

Na de Tweede Wereldoorlog waarin het schooltuinwerk had stil gelegen, verdwenen in de jaren vijftig de verenigingen die de

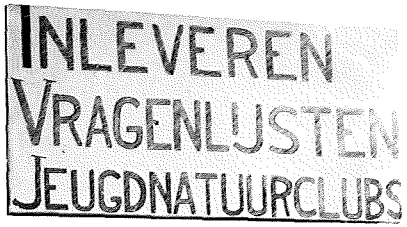

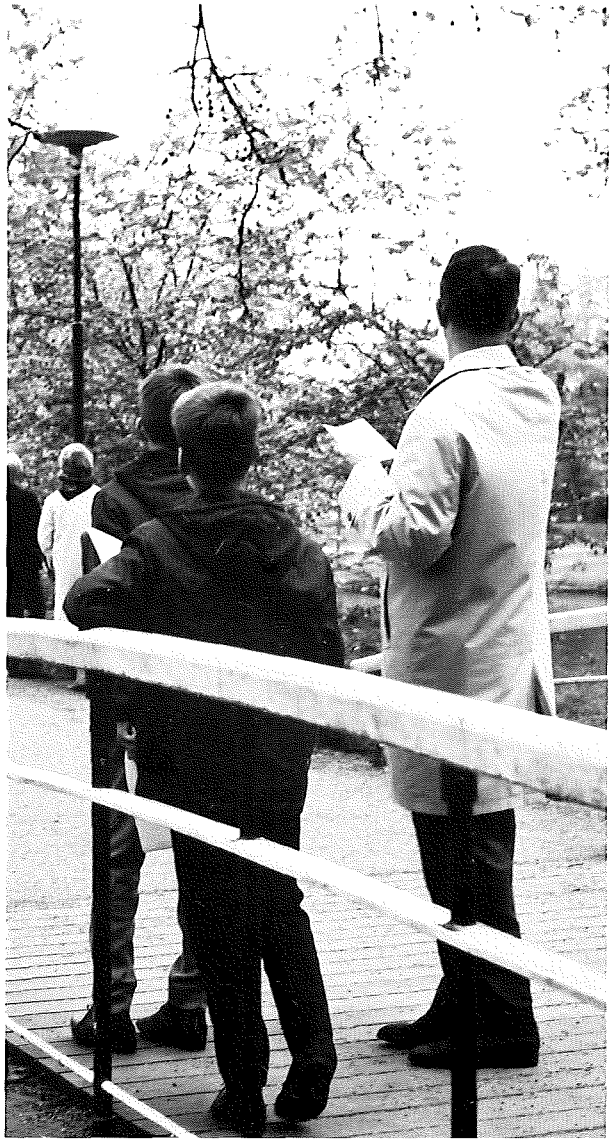
Rotterdamse schooltuincomplexen tot op dat moment hadden beheerd. De organisatie van het werk werd opgedragen aan de Raad voor de Lichamelijk Opvoeding. Deze had op dat moment alle sportaccommodaties in Rotterdam onder zich waaronder velden en recreatieve voorzieningen. Logisch zou misschien zijn geweest dat het schoolwerktuinenbeheer als didactisch project rechtstreeks bij de afdeling Onderwijs zou zijn ondergebracht, maar zover was men nog niet. De verenigingen op het gebied van lichamelijke opvoeding werkten samen in de Raad en deze werd in personele zaken ondersteund door de ambtenaren van de afdeling Onderwijs en Volksontwikkeling. Dit overigens wel tegen betaling van vijfenzestig procent van de loonkosten door de Raad voor Lichamelijke Opvoeding.
Specifieke aandacht voor de natuureducatieve mogelijkheden van de schoolwerktuinen kwam er pas in 1964. Een commissie van oudere onderwijzers en leraren adviseerde de Raad tot die tijd op het gebied van het schooltuinwerk en had het toezicht op de uitvoering van de werkzaamheden. De toenemende activiteiten en behoefte om bestuurlijke greep te hebben op de ontwikkelingen leidde in 1964 tot de benoeming van een ambtenaar die zich geheel en al op natuureducatie zou toeleggen.
De aanstelling hiervan kwam eveneens voort uit het aandringen om natuur- en milieu-educatie op professionelere manier aan te pakken. Net op een moment dat Nederland en Rotterdam zich iets meer bewust gingen worden van de noodzaak tot natuurbehoud en -bescherming en van milieu-educatie. Aan het begin van de jaren zestig, waren de eerste ongelukken op grotere schaal met tankers al gebeurd. Duidelijk werd ook ineens dat de ongebreidelde groei van de industrie ergens een grens moest vinden. Bij de Deltawerken werden onverwacht vragen gesteld. Nederland vond dat het afgelopen moest zijn met de walvisvangst en verkocht de Willem Barentsz II, die ooit met veel tamtam door de Koningin tot nationale trots was gedoopt. De vervuiling van de zee begon zorgelijke vormen aan te nemen en de wereld werd

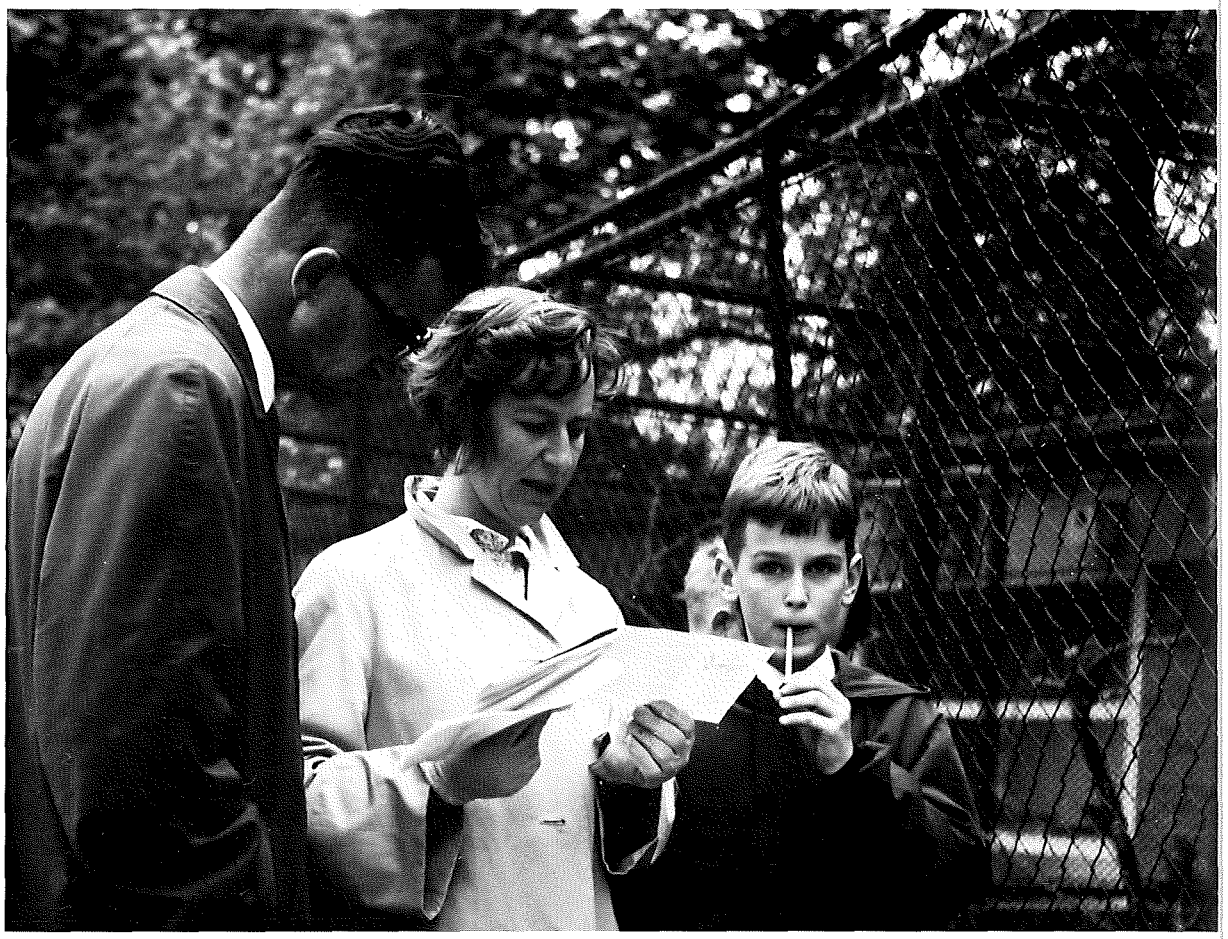
opgeschrikt door steeds ernstiger wordende berichten over bedreigde en uitstervende diersoorten en dreigende milieurampen als gevolg van een uit de hand gelopen milieubeheer. Of, zoals de minister van Landbouw, Sicco Mansholt het zo treffend wist te zeggen; 'Als de mens al zijn intellect richt op het overleven, en als we met vereende krachten de wetenschap daarop instellen, dan behoeven we nog niet te wanhopen. Maar er is nog een grote kloof tussen het weten van een enkeling en het gemeenschappelijk handelen. En om te handelen en zich te gedragen binnen de grenzen van het toelaatbare moeten alle mensen kennis hebben van de het hoe in de natuur, en waarom we haar moeten respecteren. Slechts als we erin slagen de mens te doen inzien dat we op een keerpunt staan in de ontwikkeling, is er een kans dat die maatregelen worden genomen die de toekomst veiligstellen'.

Dat Rotterdam op dit punt meer op z'n tellen moest passen, was een logische gevolgtrekking. Na 1945 was op de zuidelijke oever van de Nieuwe Waterweg een petrochemisch complex gevestigd dat tot de grootste ter wereld mocht worden gerekend. Europoort was in volle ontwikkeling.
Europoort was een miljardenproject van mondiale omvang. De zeegeul die de nieuwe Rotterdamse havens bereikbaar moest maken noodzaakte alleen al een aanpassing van de Hollandse kust tot aan het Nauw van Calais.
In dat project nam Rotterdam zeventig kilometer nieuwe kadelengte in gebruik. Kadelengte die ontworpen en gebouwd was voor de scheepvaart. Gebaseerd op onderheide constructies met in dikke rijen geslagen palen op een onderlinge afstand van drie meter met daarop de bunkerdikke kadeprofielen, remmingswerken van stalen palen en liggers waarop zwaar azobehout werd bevestigd om de klappen van uit de koers geraakte schepen op te kunnen vangen.
De hoeveelheid grond die voor de aanleg van de havens zou

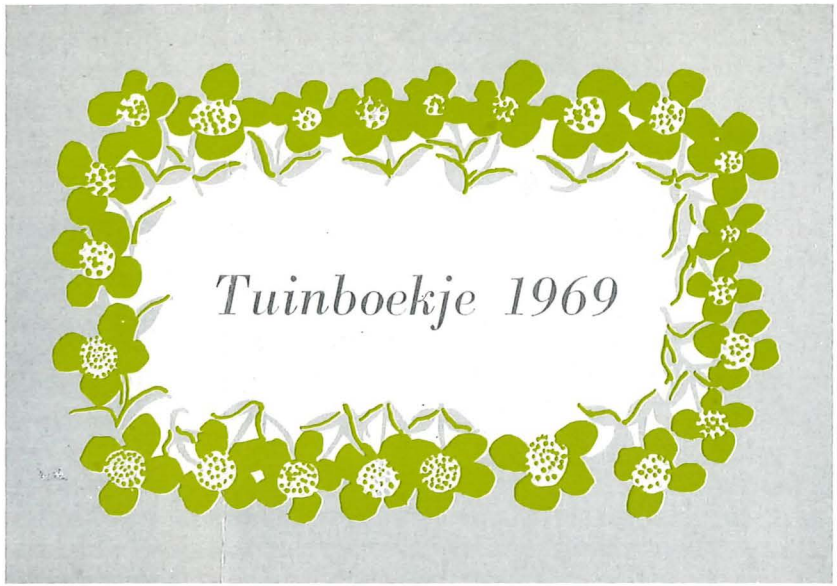

moeten worden verplaatst was enorm. Met 770 miljoen kubieke meter was deze voldoende om een dijk van vijfentwintig meter hoog en tweehonderd meter breed mee aan te leggen tussen Rotterdam en Den Helder.

In oktober 1962 nam de gemeenteraad het dramatische besluit om het natuurreservaat De Beer op te offeren aan de havenwerken. Dit werd het sluitstuk van een operatie waarin de hele geografie van de Zuidhollandse eilanden voor de havenplannen van Rotterdam werd gewijzigd. Daar waar op dat moment nog land was zouden havenbekkens komen terwijl in het water nieuw terrein was gepland. Het complete project dat de Botlek, Europoort en Maasvlakte omvatte zou zich uitstrekken over enkele honderden vierkante kilometers en omvatte naast een kompleet nieuwe zeearm, bruggen en tunnels, havens als meren en een wegen- en pijpleidingenstelsel van ongekende omvang. De Brielse Maas, ooit een van de belangrijkste waterwegen in Zuid Holland werd al voor 1953 in z'n geheel afgesloten en kreeg een nieuwe bestemming als recreatiegebied en zoetwaterbassin voor de landbouw en industrie. Een twintig kilometer lang kunstwerk met het uiterlijk van een ongerept, natuurlijk gebied, al hoefde je natuurlijk je hoofd maar boven de dijken te steken om de opkomende industrie langs de nieuwe vaarwegen te zien.

Het verlies van De Beer werd in heel Nederland bekritiseerd. Ook in Rotterdam. Met name het Parool durfde kritische kanttekeningen te zetten bij de Europoortplannen. Onder andere in het onderwijs waren er velen, die zich afvroegen of de ambities van Rotterdam het opofferen van een natuurreservaat van een kwaliteit als De Beer wel waard was. De officiële Rotterdamse reactie daarop was echter koeltjes. 'Het is de tragiek van De Beer, dat het ligt op een brandpunt, aan de mond van de tweede haven van de wereld', waren de woorden van wethouder Reehorst, waarbij praktisch de gehele gemeenteraad zich aansloot.

(pagina 30 /31) Speurtochten samen met ouders waren elke zomer opnieuw een succes. Aan de hand van lijsten moesten vragen worden opgelost door waarneming, vragen vergelijken en onderzoeken.

Het tuinboekje was een eerste vorm waarmee met schooltuinwerk een combinatie werd gezocht tussen de (tuin)praktijk en biologie-onderwijs op school.

Massaal protest kwam er uit alle lagen van de bevolking. Ook was er een Rotterdams contactorgaan waarin 'groene' organisaties samenwerkten. De Rozenburgse bevolking stond zelfs als één man tegenover de plannen en gaf van z'n woede blijk door minister-president W. Drees, die bij het officiële startsein van de Europoortwerken Rozenburg bezocht, zwijgend op te wachten. Nergens wapperde die dag een vlag, behalve van de Rotterdamse radarpost.
Het zou overigens de laatste maal zijn dat een dergelijke ingrijpende beslissing zo eenzijdig verdedigd genomen werd. Het opofferen van De Beer zette Rotterdam aan het denken.

De waarschuwingen om toch vooral respect te hebben voor de natuur, het groeiende inzicht dat de mens de eerst verantwoordelijke is voor het milieu en de noodzaak om daar op plaatselijke schaal iets aan te doen, maakten dat onder andere het tot stand brengen van een relatie tussen kind en natuur meer aandacht kreeg. Het werk op de schoolwerktuinen kwam hiermee in een ander licht te staan. Erkend werd dat de ideeën van Decroly, Fröbel en Montessori hierop nog steeds van praktische toepassing zijn.
Tuinieren op een andere wijze dan alleen het produceren van wat groente, bloemen en fruit leek een goede mogelijkheid tot natuurbeleving en vorming van het kind. Juist in een zo verstedelijkt en geïndustrialiseerd gebied als het Rotterdamse. Dat hadden de grote pedagogen uit de vorige eeuw en het begin van de twintigste ook al gezegd.
Met jaloerse blik werd gekeken naar Den Haag waar al sinds de Eerste Wereldoorlog een heuse Dienst School- en Kindertuinen kinderboerderijtjes en complexen schooltuinen beheerde, terwijl hier de natuurbeschermers zich nog stukliepen op het gemeentebestuur.
De natuurbeschermers gooiden het daarom nu over een andere boeg. Wederopbouw kon zo mooi zijn als men zich voor ogen

hield dat de zorg voor het milieu en industriële expansie elkaar niet kunnen missen en dat het ontwikkelen van een goed woonklimaat hand in hand hoort te gaan met natuur- en milieubescherming. Nu waren de voorbeelden daarvan bij de hand.
Je hoefde in Rozenburg en Hoogvliet de leegstaande flats in de buurt van de grote industrieterreinen maar te tellen, om te beseffen dat er zelfs bij nijpende woningnood, grenzen zijn die niet overschreden kunnen worden.

De aanvankelijk geringe respons vanuit de politiek was er een oorzaak van dat de natuurbeschermers de aandacht vooral op het onderwijs en de jeugd richtten. Niet alleen omdat de jeugd gevoeliger is voor de natuur. Ook vanuit de verwachting dat op die manier een generatie zou worden gekweekt die later in het stemhokje een bewustere keuze zou maken.
Desondanks bleven de natuurbeschermers er ook aan werken om de politiek van de ernst van de zaak te doordringen. Met de vergraving van De Beer en de kritiek daarop, leek het tij gunstig. En inderdaad, een eerste stap die aan het eind van de jaren vijftig kon worden gezet, was de vorming van een aparte commissie binnen de Raad voor de Lichamelijke Opvoeding.

De commissie die de naam 'Commissie Natuurrecreatie' kreeg zou zich speciaal met natuur en milieu bezig houden. Het woord educatie viel nog niet, de ontwikkeling was nog te pril.
Bovendien leek de keuze voor 'Natuurrecreatie' de taken veilig te omschrijven.
De Commissie Natuurrecreatie richtte zich direct op de scholen. Bedacht werd dat cursussen op het gebied van natuurkennis voor onderwijzers een goede zaak zouden zijn. Hiermee zou via de leerkrachten de interesse van de kinderen in goede banen worden geleid. Bovendien werd door het behandelen van eenvoudige, aantrekkelijke onderwerpen aangegeven hoe wat meer inhoud kon worden gegeven aan het lesvak natuurlijke historie. Wettelijk

De schooltuin. Toen nog een felbegeerd lapje grond waarvoor de gelukkigen werden ingeloot. Het werken erop gebeurde na schooltijd en leerde van alles over het omgaan met de grond. Te beginnen met het allerelementairste harken, fijnmaken van kluiten en aanleggen van de bedden.

Zaailes waarin geleerd werd dat de zorg voor het gewas begint met het zorgvuldig behandelen van zaden, zaaigoed en zaailingen.

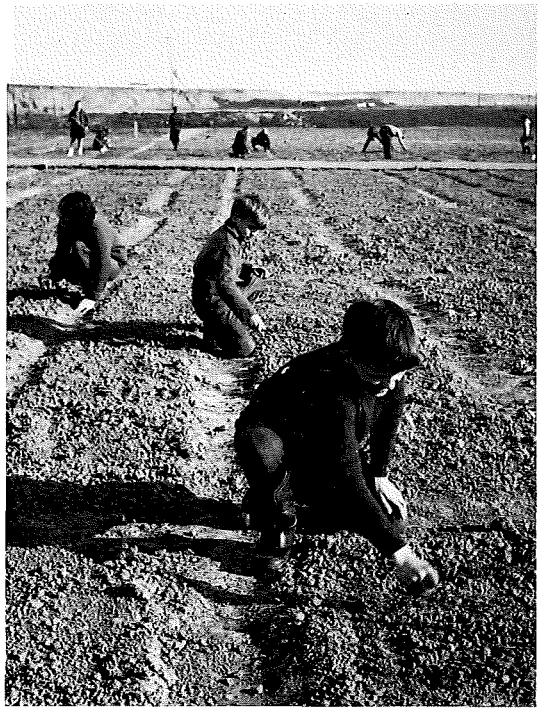
hoorde dit bij de tien verplichte lesvakken, maar in de praktijk kwam het nogal eens voor dat 'natte his' er bekaaid vanaf kwam. De animo ervoor was sterk afhankelijk van de interesse en spankracht van de onderwijzer. Hierin verschilde natuurkennis in niets van tekenen en muziek. Er waren onderwijzers die hun klas met bekwame hand wisten om te smeden tot heuse koren. Daar werd dan ook regelmatig en goed gezongen. Er waren ook onderwijzers die de natuur binnen haalden en hun klas geboeid konden laten kijken en luisteren. Maar in heel wat meer gevallen werden dictee's en staartdelingen nuttiger gevonden en zeker bracht dit praktische schoolwerk minder sores met zich mee.

Om met het onderwijs op goede voet te komen ontwikkelde de commissie verschillende mogelijkheden. Centraal stond daarbij dat de opzet van natuureducatie binnen het onderwijs alleen kans van slagen had, als leerkrachten de goede zaak vanuit een eigen interesse tot de hunne zouden maken.
Een activiteit die direct mogelijk bleek was het organiseren van lezingen in de paar zaaltjes die de stad rijk was. Het waren succesvolle avonden, die altijd werden gevolgd door een veldexcursie waarop de onderwijzers en onderwijzeressen zelf aan de slag gingen. De animo hiervoor was zo groot dat het doenlijk leek om bussen te huren voor tochtjes naar de Voornse duinen en de Biesbosch. Alles om hen maar meer kennis bij te brengen en te interesseren voor de natuur als vakgebied en achtergrond voor een bewustere kijk op het milieu.
Het een bracht het ander voort. Het werk van de Commissie Natuurrecreatie sloeg aan, de belangstelling van het onderwijs was gewekt, de politiek toonde schuchter enige interesse. Het langzaam veranderende klimaat rechtvaardigde zowaar de aanstelling van een ambtenaar die de natuurrecreatie en -educatie in dagtaak ter hand zou nemen. In september 1964 was het zover. Rotterdam kreeg een natuurrecreatie-consulent, die gewoon doorging waarmee hij ook voordien al bezig was: het organiseren

van lezingen van tochten en het interesseren van gemeenteraadsleden en het stadsbestuur. Daarnaast ging hij zich bezig houden met de verdere organisatie van het schooltuinwerk.

Het werken met kinderen op de tuin had al enige structuur. Voor de begeleiding van de kinderen waren enige leerkrachten aangezocht, die in hun vrije tijd de tuindertjes onder hun hoede hadden. Deze groep moest dringend worden uitgebreid. Ook het materiaalbeheer kon heel wat efficinter.
Een voordeel op termijn bleek de plaats van de commissie in de Raad voor de Lichamelijke Opvoeding. Feitelijk hoorde de dienst, want daarover mocht je met een ambtelijke bezetting wel spreken al bestond deze slechts uit een man, evengoed thuis bij de afdeling onderwijs. Educatie en natuuronderwijs aan de jeugd stonden immers voorop. Zo was het ook geregeld in Den Haag en Amsterdam. Wat bij het onderbrengen van de dienst echter deed kiezen voor de Raad voor de Lichamelijke Opvoeding was, dat de schoolwerktuinen reeds jaren door de Raad werden beheerd. Bovendien had de deze natuurlijk ook de nodige ervaring op het gebied van educatie, begeleiding en vorming en twijfelde het hoofd van de afdeling Onderwijs eraan of zijn organisatie wel toegerust was voor het beheren van de bestaande en toekomstige tuincomplexen en straks de kinderboederijen die Natuurrecreatie al in gedachten had. 'Nee', was uiteindelijk zijn overtuiging. Later zou de Commissie Natuurrecreatie daardoor onverwacht van het feit profiteren dat, terwijl op de onderwijsbegrotingen werd besnoeid, er wel geld beschikbaar bleef voor lichamelijke opvoeding en recreatie. Dit vloeide voort uit het feit dat wethouder Roel Langerak ooit behoedzaam een tienjarenplan door de gemeenteraad had geloodst waarmee Rotterdam op recreatief gebied tot ontwikkeling zou moeten worden gebracht. Hiervoor was de gemeenteraad na veel vijven en zessen wel te vinden. In de jaren direct na de Tweede Wereldoorlog was alle aandacht -begrijpelijk- naar wederopbouw, herstel en vergroting van de

Oogst; te beginnen bij de sterrekers in de eerste letter van je naam. Als kind wil je nu eenmaal resultaat, liefst een resultaat om er hele broden tegelijk mee te kunnen beleggen.
Later in het jaar worden de oogsten spectaculairder. Heel wat schoolkinderen zijn dan ook echte (volks)tuinders en tuinliefhebbers geworden.

havens, verbetering van de infrastructuur en oplossen van de ernstige woningnood gegaan. Dat de Rotterdammer ook nog zoiets als vermaak en ontspanning kon zoeken, daaraan was men gemakshalve voorbijgegaan. Dat hierin verandering moest komen werd door een klein, maar gestaag groeiend aantal bestuurders zeker begrepen. En ook dat die verandering geleidelijk moest worden bewerkstelligd. De bevolking moest er weer aan wennen bewoner te zijn van een echte stad en niet van een voortdurend in aktie en verandering zijnde bouwput met wat huizen langs de rand. Tien jaar dacht men ervoor nodig te hebben en de noodzakelijke fondsen hiervoor werden op vele miljoenen geschat. Ook op het terugwinnen van het in de oorlog verwoeste stedelijke karakter werd niet bezuinigd.

Veel maakte de plaats die voor Natuurrecreatie binnen de Raad voor de Lichamelijke Opvoeding werd gevonden overigens niet uit. De Raad voor de Lichamelijke Opvoeding was nauw gelieerd aan de secretarieafdeling Onderwijs en Volksontwikkeling, zodat Natuurrecreatie toch dicht bij huis bleef.

Financiële armslag schept een beter klimaat voor het ondernemen van aktiviteiten. De cursussen voor onderwijzers konden met de beschikbare middelen stelselmatig worden uitgebreid. Er werd ook een vaste zaal voor gehuurd: Atrium aan de Karel Doormanstraat. Niet bepaald de leukste gelegenheid van Rotterdam, maar voor een groep geïnteresseerden en met een uitstekende kop koffie een ideaal onderkomen in het centrum van de stad.
Ook de oprichting van een kwekerij die speciaal voor levend lesmateriaal voor de scholen zorgde bleek tot de mogelijkheden te behoren. Deze bestond al in de vorm van twee kleinere botanische tuinen. Eén op het Afrikaanderplein en één bij het Libanon Lyceum in Kralingen. De capaciteit van deze tuinen was echter te gering. Dus werd de aanleg overwogen van een speciale

'school'kwekerij, die later ook gevestigd werd op een terrein achter Spangen.
Langzaamaan leek de tijd ook rijp om de potentiële mogelijkheden van de schoolwerktuinen voor natuur- en milieu-educatie intensiever te benutten. De busreizen waren inmiddels uitgegroeid tot uitstapjes met een heel gezelschap waarvoor vier, vijf of zelfs meer autobussen moesten worden gehuurd. Het met elkaar onderzoeken van het gekozen natuurgebied kreeg meer het karakter van een excursie onder geleide, waarbij specialisten en vakkrachten werden aangetrokken voor uitleg en onderricht. Ook werd de Commissie Natuurrecreatie gevraagd om een boekje samen te stellen stellen dat de natuur uitgebreid onder de aandacht moest brengen van de bevolking. Jaarlijks bestelde de gemeente er tienduizenden van om uit te reiken aan schoolverlaters die hiermee het antwoord kregen op de vraag die in de titel van het boekje was vervat: 'Rotterdammer...., waarheen?'

In deze gids werd duidelijk hoezeer Rotterdam in korte tijd veranderde. De uitgave van 1961 stelde; 'Voor elke Hagenaar is er in de directe omgeving van de stad ongeveer 20 m vrije natuur beschikbaar; voor de bewoner van Amsterdam 15 m. De Rotterdammer moet het doen met 2,5 m. In 1967 bleek daarin heel wat veranderd. In ieder geval hadden de schrijvers getallen aangepast aan de knetterende aanwezigheid van de fiets met hulpmotor. 'Elke Hagenaar beschikt binnen een straal van 20 km - gerekend vanuit het centrum van zijn stad- over ruim 70 m vrije natuur', schreven zij nu. De Rotterdammer echter moet het doen met ..... nog geen 7 m'

Ook met de grotere straal waarin je de recreëerende Rotterdammer kon tegenkomen bleken de mogelijkheden geenszins evenredig te zijn toegenomen. Het gidsje van 1967 was nog even dun. Toch hadden de auteurs bergen werk moeten verzetten om de tekst aan te passen aan de veranderde omstandigheden. Waar

in 1961 nog uitgegaan moest worden van een oeververbinding met de vierkante tramdozen op de smalle Willemsbrug kon hij nu rekenen met de metro en de inmiddels voltooide Brienenoordbrug. De Rijksweg tussen Den Haag en Amsterdam was in de gids voltooid en het lint van zondagse fietsers over de dijk naar Hoek van Holland en op de eilanden over de Groene Kruisweg naar Oostvoorne, verplaatste zich nu per auto en nam bij voorkeur rijksweg 20. Ook het 'pittoreske trammetje' naar Oostvoorne -in Rotterdam gewoonlijk de Blauwe moordenaar geheten- was in 1967 vervangen door de 'comfortabele RTM-bus'. Merkwaardig bij die precieze aanpassingen is dan ook om uit de 'geheel herziene' gids van 1967 te vernemen dat de auteurs op de winterse strandwandeling van Hoek van Holland naar Kijkduin (of omgekeerd bij wind tegen) op dezelfde plek als in 1961 nog steeds dezelfde bijzondere schelpen signaleerde. Ook vonden de schrijvers tot hun verrassing in 1967 evenals in 1961 bij (hoe kon het) dezelfde strandpaal weer een 'zeldzame' schelp uit de Indische Oceaan tussen de bonte nonnetjes. En ook in 1967 werden zij in gelijke bewoordingen als in 1961 teleurgesteld door een medewerker van het Rijksmuseum van Natuurlijke Historie in Leiden die al ladenvol had van dergelijke 'waardevolle' maar in feite gewone strandvondsten. 'Rotterdammer, waarheen?', was echter al met al een succes. Ook al omdat het boekje als gemeentelijk initiatief het stadsbestuur voor het eerst liet zeggen dat de natuur in de stedelijke ontwikkeling en in de vorming van kinderen tot jonge burger een onmisbaar element was. Daar kon niemand meer omheen.

Bloemen -en vooral bloemen die een gunstige invloed hebben op de groei van andere gewassen in de nabijheid- behoren tot de belangrijkste produkten van de schoolwerktuin. Mooi.

Terug naar de natuur

Het zoeken van de Commissie Natuurrecreatie naar mogelijkheden om het natuuronderwijs te verbeteren, te intensiveren en aanschouwelijk te maken, leidde al in een vroeg stadium tot plannen voor een kinderboerderij. In de jaren vijftig werd hierover reeds gesproken. De vaststelling dat opvoedkundige activiteiten en natuuronderwijs op elkaar aansluiten was inmiddels in onderwijskringen erkend. Alleen hoe realiseerde men zulks in een stedelijk omgeving. In Rotterdam.
In Den Haag waren er voorbeelden. Daar had het werken van Herweijer en Jan Nijkamp geleid tot de stichting van kinderboerderijen waarmee het onderwijs betrekkingen onderhield. Den Haag had trouwen enige traditie op dit punt opgebouwd doordat daar zelfs voor de Tweede Wereldoorlog al een paar kinderboerderijtjes particulier waren opgericht. Een heel bekende bevond zich bijvoorbeeld in het Zuiderpark. Deze ontving schoolklassen en organiseerde lessen. Zoiets ook te hebben was het ideaal van de natuurbeschermers in Rotterdam.

Een steun vonden de natuurbeschermers en de Commissie Natuurrecreatie in hun sterke wortels in het onderwijs. Over het inpassen van de boerderij in de opvoeding en onderwijs bestonden daarom zelfs nauwkeurige ideeën. Twee jaar nadat in Rotterdam de eerste kinderboerderij die een reeks van zes boerderij/natuurlokaties zou inluiden, werd al een onderzoek afgerond waarin de wenselijkheden nauwkeurig werden neergelegd. Dit stuk dat dr. Wim ter Horst later zou overnemen in zijn 'Natuur en Kind'; ideeën over een groene opvoeding', heeft de directe Rotterdamse toon die ook het kunst- en cultuurbeleid in de jaren zeventig zo kenmerkte. De toon van het elan van een

Het schoolwerktuinwerk - en niet voor niets daarom in de tweede helft van de jaren zeventig 'educatief tuinwerk' geheten - heeft in Rotterdam van meet af aan open gestaan voor het speciaal onderwijs. Met opmerkelijke resultaten en een berg plezier voor iedereen die daaraan meedeed.

Leven in de grond

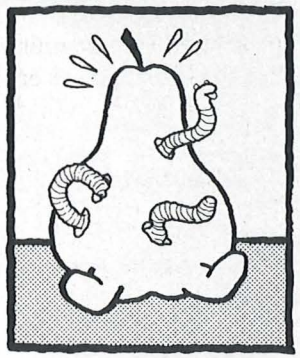
Week 3

In de grond wordt gezwoegd.

We zijn tot nu toe al veel nieuws over grond te weten gekomen.
Toch zouden we bijna iets heel belangrijks vergeten. Iets waar de tuinder heel goed op moet letten.
Dat belangrijke zit in de eerste 10 cm. van de grond.
Dat is maar een dun laagje (kijk even op je lineaal). In dit dunne laagje wordt, zonder dat je het ziet, hard gewerkt.
„Hè", zal je zeggen, „door wie dan?"
Nou, door de regenworm bijvoorbeeld.
Deze worm zorgt dat de grond van de tuin wordt gekneed, gezeefd en vermalen. Ook maakt hij gangen waardoor water en lucht gemakkelijk bij de wortels kunnen komen.
In ruil voor al dat werk eet hij plantenresten die in de grond zitten.
Nu weten we dat naast een goed grondmengsel ook de diertjes die in de grond leven erg belangrijk zijn.

De regenworm.
Waarom wordt zo'n worm eigenlijk een regenworm genoemd?
Ik denk, omdat deze worm na een flinke regenbui uit de grond komt kruipen. Doet hij dit niet, dan zal hij stikken.
Want wat gebeurt er als het hard regent?
Juist, dan lopen de gangen van de worm vol met regenwater.
Nu houdt de regenworm echt wel van vochtige grond, maar een overstroming is zelfs voor hem te veel van het goede.
Je moet ook nog weten dat de regenworm ademhaalt door z'n huid.
Als die huid nu té vochtig wordt kan hij geen adem meer halen en is het wegwezen geblazen. Na een flinke regenbui gaan dus eigenlijk alle regenwormen op de vlucht.
Niet erg hoor, want als de grond weer wat droger wordt komen ze weer terug.
Om de regenworm te leren kennen heb ik er een paar meegebracht.

wormpeer

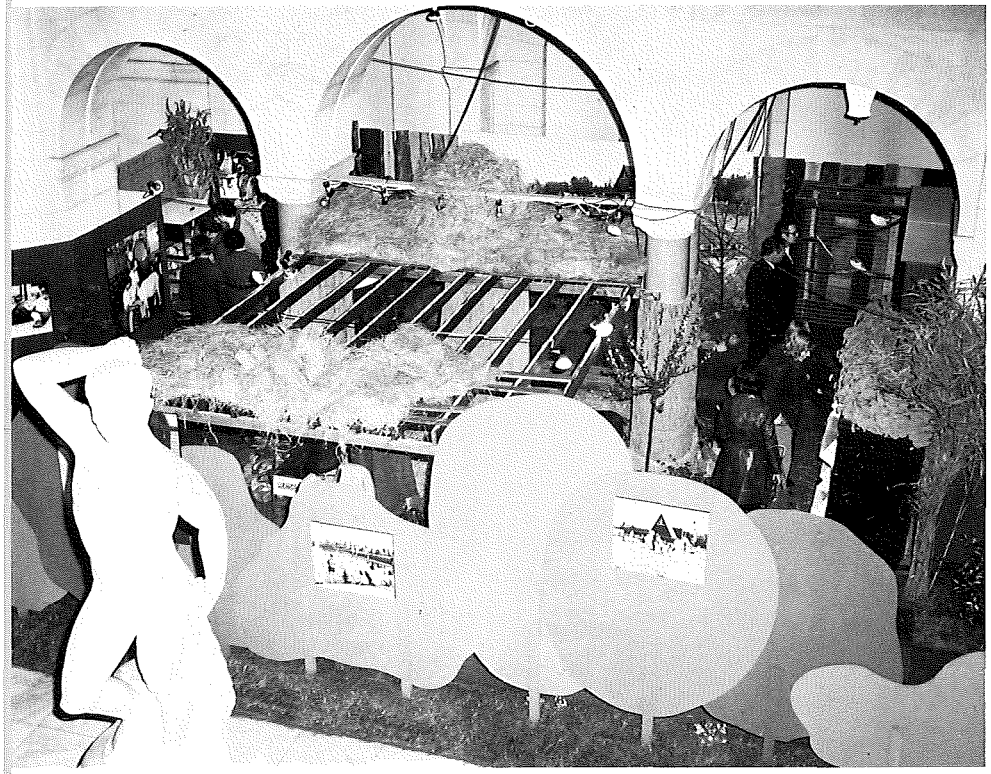
Onze peer is er slecht aan toe.
Soms vind je in vruchten gaatjes.
Deze gaatjes zijn niet gemaakt door onze vrind de regenworm, maar door andere wormpjes. Van zo'n vrucht zeggen we dan: Hij is wormstekig.

stad die z'n zelfbewustzijn heeft teruggevonden. 'Een kinderboerderij doet het beter als hij dichter in de buurt van een bebouwing ligt en niet midden in een stadspark', schreven de onderzoekers. 'Als kinderen meer dan een half uur moeten lopen, komen ze niet zo gemakkelijk meer en dat zou dan betekenen dat de kinderboerderijen op ongeveer 5 km afstand moeten liggen -dit afgezien van de bungalow-wijken, waar ze niet direkt nodig zijn.
De grondoppervlakte hoeft niet zo groot te zijn: een stuk van 60 x 60 meter is al heel mooi en iets kleiner kan ook nog.
Natuurlijk kost een kinderboerderij veel geld. Er moet zeker twee man leiding zijn en onderhoud en voer zijn nu eenmaal duur. De leiding moet niet bestaan uit min of meer zielige, mensenschuwe figuren, maar uit lieden die het boerenambacht door en door kennen, bereid en in staat zijn om met pedagogen, schoolbiologen, onderwijzers, ouders en gemeenteambtenaren samen te werken en met vanzelfsprekende vastberaden openheid voor het kind.
Gewone, flinke, aardige, dialogische boeren dus - en die zijn er genoeg. Want het gaat om een kinderboerderij en wie kinderen zegt, zegt opvoeding: niet altijd nadrukkelijk en dichtbij, maar wel steeds duidelijk en veilig. En wie opvoeding zegt, zegt ook: zichzelf overbodig maken'.

Aan het eind van de jaren vijftig was het nog niet zo ver. Er was nog niets om te evalueren, te onderzoeken of te toetsen aan de praktijk. De geest werd al wel vaardig, maar de middelen ontbraken voorlopig om de gedachte aan een kinderboerderij werkelijk vorm te geven. Het bleef bij plannen maken en bij het winnen van erkenning voor het pedagogische uitgangspunt dat het noodzakelijk is om heel jonge kinderen vertrouwd te maken met de natuur. Hiermee hield de Commissie Natuurrecreatie vast aan de ideeën die door grote onderwijshervormers in het begin van de eeuw al waren ontwikkeld. Kinderen doorlopen in hun vroege

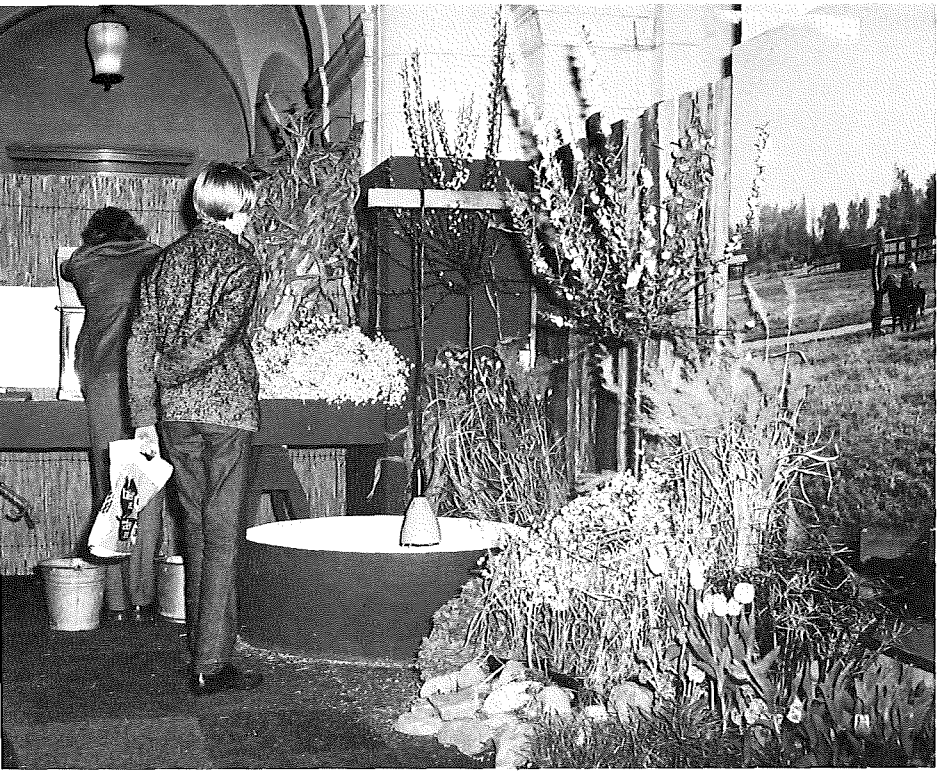
Het schooltuinboek in een verder ontwikkelde vorm. De nadruk ligt geheel op educatie en bewustmaken van wat er allemaal in en boven de grond gebeurt. Doorschieten van het gewas bijvoorbeeld, waardoor de keurig bijgehouden tuin bij terugkeer in september soms veranderd is in een wildernis, waarin hard moest worden gewerkt.

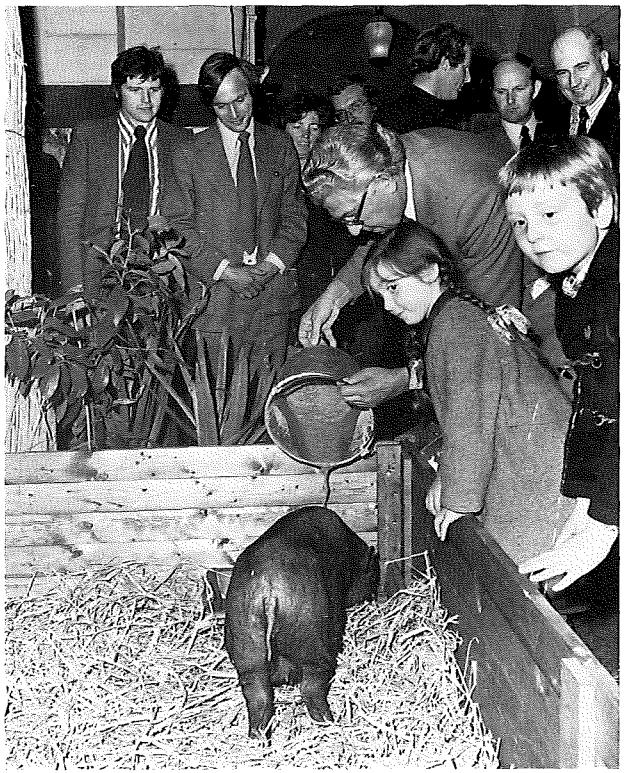

Het begin van de bouw van kinderboerderijen. De hal van het statige stadhuis werd er in 1973 voor veranderd in een boerderij, compleet met schuren en stallen. Dan konden de raadsleden met eigen ogen zien, wat deze in de toekomst voor zou stellen. Dat er bij die gelegenheid een varken losbrak dat de secretarie op stelten zette, verhoogde alleen de vreugde maar.

jeugd een gevoelige periode die eigenlijk al voor de kleutertijd begint. Dan zijn ze heel ontvankelijk voor indrukken, en ontwikkelen affecties door de omgang met tamme dieren. Dieren die ze kunnen hanteren, waarvan ze de beharing kunnen voelen, de hartslag en waarvan ze - zoals met de geit- de melk zó kunnen proeven. Melk die nog warm is, wat iets heel anders is dan melk uit de koelkast.

Heel veel kinderen in de stad bleken panisch te zijn voor dieren. De kinderboerderij, waar volledig gedomesticeerde zeer tamme en zachte beesten zouden zijn, leek een prima mogelijkheid om het eerste kontakt tussen kind en dier tot stand te brengen.
De Rotterdamse natuurbeschermers hoopten voor het ideaal van een kinderboerderij de zojuist in de buurt van Zuidwijk vrijgekomen boerderij 'De Kapel' te kunnen verwerven. Deze was in het bezit gekomen van de gemeente. Alles werd in het werk gesteld om die boerderij in handen te krijgen met het doel er een soort model-boerderij van te maken. Niet alleen werd gedacht aan een kinderboerderij, maar ook stond een soort stadsboerderij voor ogen met onder andere demonstratietuinen om te laten zien hoe mensen hun achtertuintje zouden kunnen inrichten.
Het plan getuigde van een idealisme dat kenmerkend is voor die tijd. Musea stelden in die tijd ook ruimte beschikbaar om de mensen te doordringen van de doelstellingen van de stichting 'Goed wonen' en een grote manifestatie als de E55 legde nog grote nadruk op een didactische benadering van het publiek. Behalve dat daar de kracht van de industrie werd gedemonstreerd lieten architecten zien hoe nieuwe ruimtelijke principes van toepassing werden gebracht in de stedebouw en hoe deze in de inrichting van woonhuizen konden worden vertaald in licht en kleur en in een behagelijk leefklimaat. Alles, zo leek het, was aan vernieuwing toe. Meer nog dan de jaren direct na de Tweede Wereldoorlog waren de jaren vijftig een periode waarin alle oude

Wethouder van der Pols was een warm voorstander van de kinderboerderij en kwam daar bij gelegenheid ook graag voor uit. Hier is hij aanwezig op de opening van de Wilgenhof in 1971.

waarden op hun kop werden gezet. Nieuwe manieren van voedselbereiding, gezonder leven, een andere inrichting van de tuin, vrolijke kleuren en meubelen die los leken te komen van de vloer, werden geïntroduceerd. Een 'omgeving licht en blij van kleur' was het credo van een nieuwe tijd en het kost geen moeite om parallellen te vinden tussen het werk van de natuurbeschermers in Rotterdam en de daar prominente 'Venstergroep'. Deze ging voort op de doelstelling van de tussen 1945 en 1950 actieve (kunstenaars)'groep r'. Deze legde duidelijke verbanden tussen wonen, leven, kunst en natuur en besteedde daar in haar allereerste exposities ook alle aandacht aan.

Achteraf is het eenvoudig om vast te stellen dat de natuurbeschermers met hun plan voor een stadsboerderij te vroeg waren. Het plan voor een stadsboerderij was ook zeer kostbaar.
De begroting sloot op meer dan een miljoen. Waar men dus ook aanklopte viel iedereen steil achterover van het bedrag. De algemene mening -zeker in de politiek- was dan ook dat natuurbescherming en bevordering van het kontakt tussen kind en natuur een groot goed waren, maar het moest allemaal wel betaalbaar blijven, dat diende de Commissie Natuurrecreatie in haar enthousiasme ook te beseffen.

Dan deed de Plantsoenendienst het later in het Kralingse Bos heel wat handiger. Daar werden in 1967 in het grootste stedelijke recreatiegebied de plannen gerealiseerd voor een klein dierenhof 'De Kraal'. De Plantsoenendienst had daarbij vrij spel zolang de kosten maar binnen de begroting van het Kralingse Bos werden gehouden. Uit de exploitatiegelden van het bos kon op die manier een eilandje worden aangelegd. Heel idyllisch met een ophaalbruggetje, dat tegelijkertijd het besloten karakter van 'De Kraal' accentueerde, maar ook voorkwam dat de dieren door het Kralingse Bos zwierven en dat deze -op hun beurt- weer beveiligd waren tegen onverlaten in het bos.

Omstreeks die tijd werd de Commissie Natuurrecreatie al ruim twee jaar ondersteund door een kleine ambtelijke organisatie en het vele werk dat de natuurbeschermers hadden verzet bleef uiteindelijk niet zonder resultaat. Nederland besefte dat natuurbescherming en -educatie een hoge prioriteit verdienden en Rotterdam zou Rotterdam niet zijn geweest als hier niet snel de mening had postgevat dat -als de meningen dan veranderden- deze stad ook maar meteen een voorbeeldfunctie moest vervullen.
'De Kraal' werd geopend in 1967. Het was niet echt een kinderboerderij, maar er waren leuke dieren en er was ook een juffrouw die groepen kon ontvangen. 'De Kraal' beschikte ook over een eigen huifkar waarmee klassen voor een bezoek aan de dierenhof werden opgehaald. Deze klassen kregen dan een rondleiding en een les aangeboden. Nog niet zo professioneel als in later jaren het geval zou zijn, maar al met al was 'De Kraal' toch een aardig begin, al lag er nog een sterke nadruk op het recreatieve element.
Van 'De Kraal' kan in ieder geval worden gezegd dat het een eerste stap op weg was naar de kinderboerderij van nu. En een steun in de rug voor het inmiddels opgerichte Bureau Natuurrecreatie en -educatie die de Commissie Natuurrecreatie verving. Het bureau hield zich naast andere taken opnieuw bezig met het ontwikkelen van boerderijplannen voor stukken grond die in handen van de gemeente waren. Nu niet als stadsboerderijen maar als kinderboerderijen die zowel een recreatieve functie moesten hebben als een taak zouden vervullen in het biologieonderwijs op de lagere school.

En met de toegenomen steun hadden de plannen ditmaal succes. In 1968 stelde de Gemeenteraad een bedrag van vierhonderdvijftig duizend gulden beschikbaar om op een stuk grond in Lombardijen een eerste kinderboerderij te stichten die in de ware zin des woords een voorbeeldfunctie kon vervullen. Deze werd

De Kooi is open. In 1970 nog kaal misschien, maar desondanks een trekker voor recreërend publiek en voor de scholen. De lesprogramma's op De Kooi' waren vanaf de eerste dag overboekt. Meerdere boerderijen, zoals de Wilgehof, Oedenstee, Bokkesprong, Blijde Wei en Molenwei waren nodig om aan de vraag te voldoen. Uiteindelijke zijn er zeven kinderboerderijen in Rotterdam gebouwd. Inclusief biologische centra voor onderwijs en educatieve programma's.

later 'De Kooi' genoemd omdat de mare ging dat daar in de buurt ooit een eendenkooi had bestaan.
Omdat de initiatiefnemers grotendeels afkomstig waren uit het pedagogische werk stond als een paal boven water dat deze kinderboerderij en de vijf andere die tussen 1970 en 1978 zouden worden gerealiseerd vooral een educatieve en pedagogische functie moesten hebben. De Kooi werd ook geheel gerealiseerd in samenwerking met het Rotterdamse onderwijs. De inspectie steunde het plan en op de scholen had de Commissie Natuurrecreatie al de nodige goodwill gekweekt.
De overweging bij de keuze voor een educatieve invalshoek was dat een dergelijke dure voorziening meer verdiende dan alleen een recreatieve functie. Ook de mogelijkheden voor het onderwijs moesten volledig worden uitgebuit.

In 1960 werd hieraan door Hans Haven aandacht gegeven in zijn scriptie 'Het Onderwijs in Biologie op de Lagere School, die vanuit de praktijk van én het onderwijs n van de Commissie Natuurrecreatie werd geschreven. Bij het onderzoek naar de stand van zaken in het biologie-onderwijs werden nogal wat manco's gesignaleerd. De meest negatieve uitlating uit onderwijskringen was 'Er is geen natuur in deze stad, dus behoef je ook geen biologieles te geven. Bovendien hebben de kinderen er geen belangstelling voor!'
Dat laatste was niet waar. Een steekproef onder kinderen leverde het volgende resultaat op: 'Waar geen of slecht biologie-onderwijs gegeven werd, belandde het vak achteraan in de lijstjes', concludeerde de scriptie. 'Werd ergens plezierig biologieles gegeven, dan stond het vak werkelijk aan de top. Het is uit dit experiment wel duidelijk geworden dat het biologie-onderwijs, en daarmee de kinderlijke belangstelling, staat of valt met de geestdrift van de leerkracht'.

Een duidelijke opvatting van wat de kinderboerderij moest zijn,

had de scriptie ook: 'Bij goed biologie-onderwijs, vooral in de laagste leerjaren komen herhaaldelijk huisdieren ter sprake. Een verrassend laag percentage van de stadsjeugd weet echter hoe.b.v. varkens en schapen er in levende lijve uitzien. Zelfs hebben deze kinderen zelf veelal thuis geen gelegenheid (bovenhuizen) om b.v. kippen en konijnen te houden.
Om deze kinderen dus de gelegenheid te geven zelf kennis op te doen van grote en kleine dieren, worden hier en daar in het land op kinderboerderijen jong vee, klein vee en pluimvee gehouden. Vooral het tweetal Kinderboerderijen van de Gemeentelijke Dienst School- en Kindertuinen te 's Gravenhage kan als een fraai voorbeeld dienen'.
Ongemerkt was dat een trap tegen het zere been van een aantal Rotterdamse bestuurders. De Commissie Natuurrecreatie zou later al even pijnlijk constateren dat Den Haag ruim vier maal zoveel natuur beschikbaar had voor haar burgers als Rotterdam, met als officiële reactie van het stadhuis dat het Bureau niet moest overdrijven, want 'de situatie in Rotterdam is zo gegroeid en daarin voelt iedereen zich thuis'.
Van de suggestie in de scriptie; dat 'de inrichting van b.v. twee kinderboerderijen op de beide Maasoevers een belangrijke stap zou betekenen', onder het motief: 'Als ieder kind gedurende zijn lagere-schooltijd met zijn klas een uurtje op de kinderboerderij zou kunnen doorbrengen zou veel onbegrip ongedaan gemaakt kunnen worden', kwam dan ook vooralsnog niets terecht. Ondanks dat er voorzichtig aan werd toegevoegd: 'Tot de inrichting van de kinderboerderij behoort geen uitgebreide veestapel van tientallen koeien, varkens etc. Van iedere soort behoeven maar een paar exemplaren aanwezig te zijn terwijl voor een goede rondleiding op de boerderij zou moeten worden zorggedragen'.

Toen het eenmaal zover was dat de kinderboerderij er kon komen, haalde ook het voorstel de eindstreep om meteen een klein lesgebouwtje op dat complex neer te zetten. Dit moest een

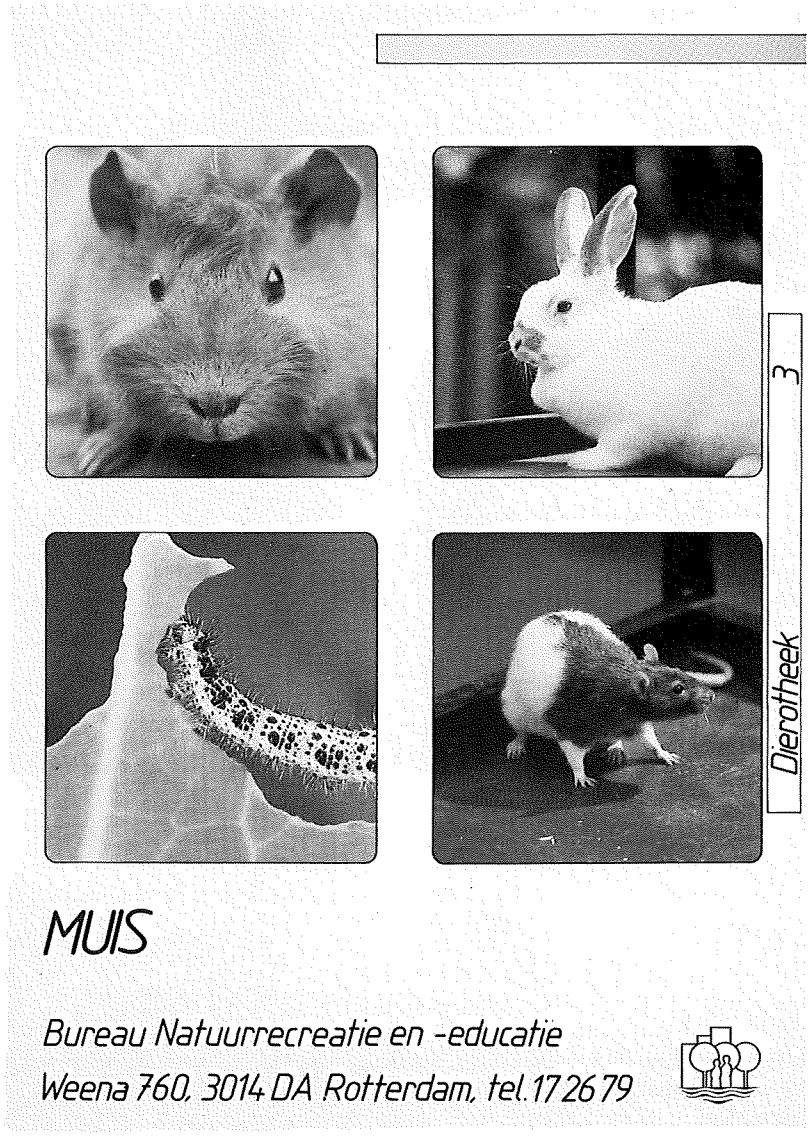

Ook het publiek wist de weg naar de kinderboerderijen te vinden. De gedachte aantallen bezoekers werden dan ook ruimschoots gehaald. Ook bleken de kinderboerderijen een belangrijke wijkfunctie te vervullen, waarvoor mensen zich graag metterdaad of 'mettergeld' in wilden zetten.

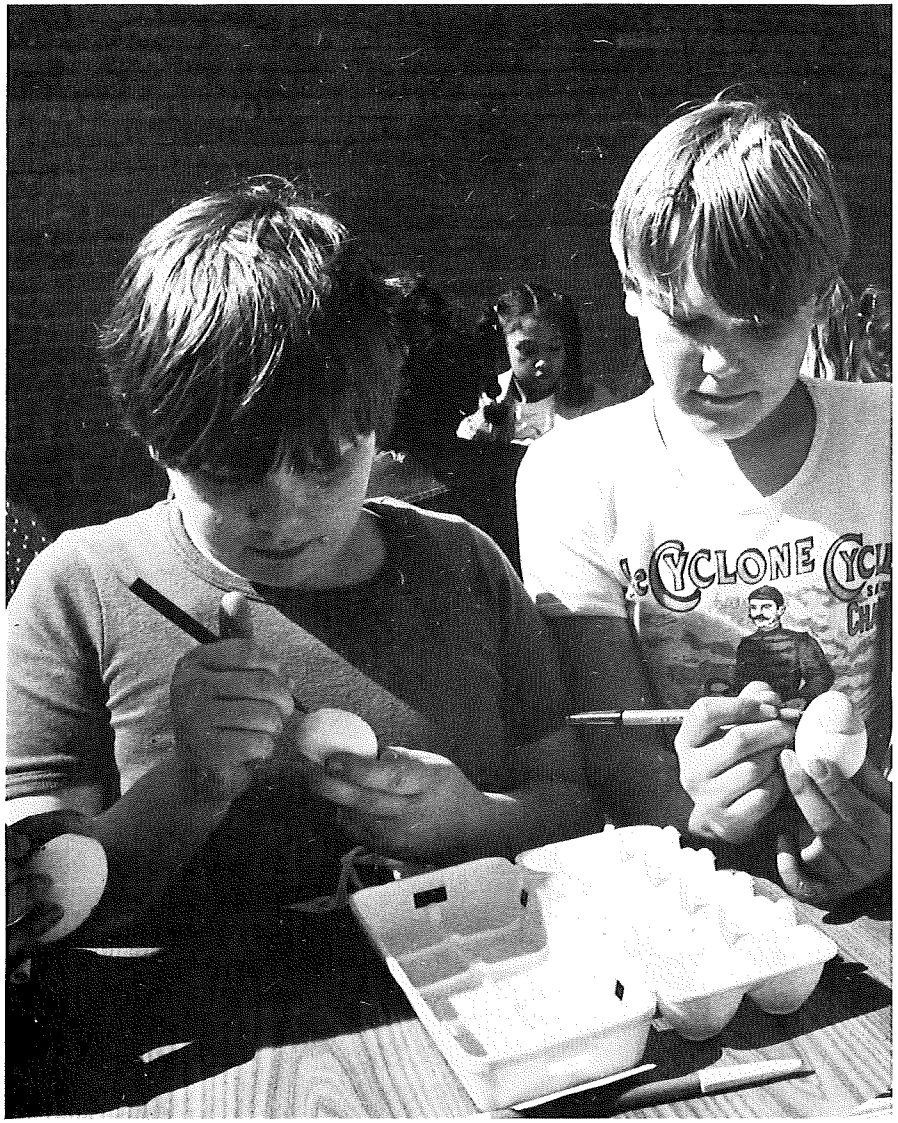

De dierotheek was een voorziening die gelijk met de kinderboerderijen werd opgezet. De dierotheek leent dieren uit aan het onderwijs voor biologielessen in de klas. Natuurlijk met duidelijke instructies omtrent voeding, gedrag en bijzonderheden.

gebouwtje zijn met een kamertje voor de docent die inmiddels was aangetrokken en een flink leslokaal waarin ruimte was om te werken met levend materiaal. Ook kreeg de kinderboerderij een grote volière voor de opvang van vogels en werd aan het geheel een dierotheek verbonden. Die dierotheek was bedoeld om er dieren te huisvesten die voor een paar dagen, weken of zelfs een maand aan scholen konden worden uitgeleend.
Op dat moment waren er al een paar vooruitstrevende scholen in Rotterdam die huisdieren in de klas hielden. Deze waren op school gehaald als ondersteuning van het biologieonderwijs, maar vooral om het affectieve contact tussen kind en dier te bevorderen. In de praktijk liep het er echter vaak op uit dat zo'n dier min of meer een onderdeel van de inventaris werd.
Het Bureau Natuurrecratie en -educatie meende samen met de Onderwijsinspectie dat daarin verandering kon worden gebracht door een dier tijdelijk aan de school beschikbaar te stellen. Dat garandeerde dat het dier in het centrum van de belangstelling bleef en maakte dat de kinderen hun hart eraan konden ophalen.
Het woord dierotheek werd niet zomaar opgeplakt. De samenleving aan het eind van de jaren zestig had nogal wat boetieks en 'otheken'. In de boetiek -variërend van de kledingboetiek tot en met de 'zeep-', 'huishoud-' en zelfs 'vleesboetiek' kon je dingen kopen, terwijl de 'otheken', de 'speelotheek', de 'kleedotheek', de 'artotheek', de 'discotheek' en dus ook de 'dierotheek' hun collectie te huur of in bruikleen af stonden. Die dierotheek bestaat nog steeds en nog altijd wordt door scholen van de diensten ervan gebruik gemaakt. Ook omdat de dierotheek dieren beschikbaar heeft zoals kikkers en padden die ofwel beschermd zijn ofwel in de buurt van scholen in het geheel niet meer voorkomen ofwel in het geheel niet in de klas gehouden kunnen worden, maar onmisbaar zijn bij inzichtelijk biologie-onderwijs. En lenen bij de dierotheek geeft de zekerheid van alle informatie over verzorging, speciale kenmerken en tips voor het lesgeven over dat dier.

Het bezoek aan de kinderboerderij werd ook attractief gemaakt. Kleuters mochten na de lessen bloemen plukken en omstreeks pasen werden de -verse- eieren beschilderd.

Met die dierotheek kwam Rotterdam eindelijk 'ns een keer voor te liggen op Den Haag. Niet dat competitie een uitgangspunt was bij de opzet, maar voor Rotterdam was het natuurlijk leuk om te mogen vast stellen dat het dierotheek-idee al na enkele maanden na de opening door Den Haag werd overgenomen en ook in andere steden deel ging uitmaken van de reeds bestaande kinderboerderijen.
In de naamgeving leverde het lesgebouwtje een gering probleem op. 'Biologisch Centrum' klonk heel aardig maar dat ging de gemeenteraad net even te ver. Een Biologisch Centrum, dat klonk naar specialisten, naar onderzoek en een blijvend zware post op de begroting. Maar uiteindelijk legde de Raad zich er toch bij neer. Ook omdat er vanuit het Bureau Natuurrecreatie en -educatie wat massagewerk vooraf werd verricht en de verzekering was gegeven dat het echt bij lesgeven zou blijven.

Het gebouw dat uiteindelijk werd neergezet was geheel en al nieuw. Daarin bleef Rotterdam zichzelf. De Kooi met zijn Biologisch Centrum waren in 1970 de eerste stedelijke voorzieningen op dit gebied en het leek logisch om de recreatieve functie en de waarde als educatief centrum daarvan uitgangspunten te maken voor het ontwerp.
Als lokatie werd het complex schoolwerktuinen in Lombardijen gekozen. Dat was toch veel en veel te groot. Het complex was berekend op een bevolkingsomvang die in die omgeving nooit is gehaald. Zoiets gebeurde wel vaker in de stedelijke planontwikkeling. De besluiten tot de aanleg van een aantal schoolwerktuincomplexen werden in principe al direct na de oorlog genomen en pas jaren later tot uitvoering gebracht. Op die manier kon het gebeuren dat er voorzieningen waren gepland waarin de explosieve bevolkingsgroei van na 1945 was verdisconteerd, terwijl op het moment van realiseren de verwachte snelle groei zich op een veel lager peil had gestabiliseerd.
De verschillen tussen verwachting en werkelijkheid konden wel

eens zeer aanzienlijk zijn. Dit was ook in Lombardijen het geval. Daarom beschikte het schoolwerktuincomplex over zevenduizend vierkante meter grond waarvoor niemand een zinnige bestemming wist.
Bovendien, en dat was makkelijk, was deze grond al in z'n geheel in beheer bij de Raad voor de Lichamelijke Opvoeding.

Het ontwerp voor De Kooi werd gemaakt door Natuurrecratie en -educatie in samenwerking met Gemeentewerken en ging gepaard met een hele strijd. Het Bureau stond een model van een eenvoudige Brabantse boerderij voor ogen. Dit is boerderijtechnisch een heel functioneel type, met een specifieke sfeer waarin men met het onderwijs goed uit de voeten zou kunnen.
De architect echter meende dat het te doen was om een quasi landelijk boederijtje in een stedelijke omgeving en weigerde mee te werken aan wat in zijn ogen een kitsch-gebouw zou worden. Het is uiteindelijk een tussenvorm geworden. Niet echt een boerderij, maar toch ook weer geen modern stedelijk gebouw en naarmate de kinderboerderij langer in beheer was, ging De Kooi toch steeds meer lijken op een echte hoeve op kinderschaal. Gaandeweg werd aanpassingen gemaakt aan het boerderij-ambacht en de aanwezigheid van al die beesten maakte natuurlijk dat het bouwwerk allengs doortrokken raakte van een typische boerderijgeur en -sfeer.

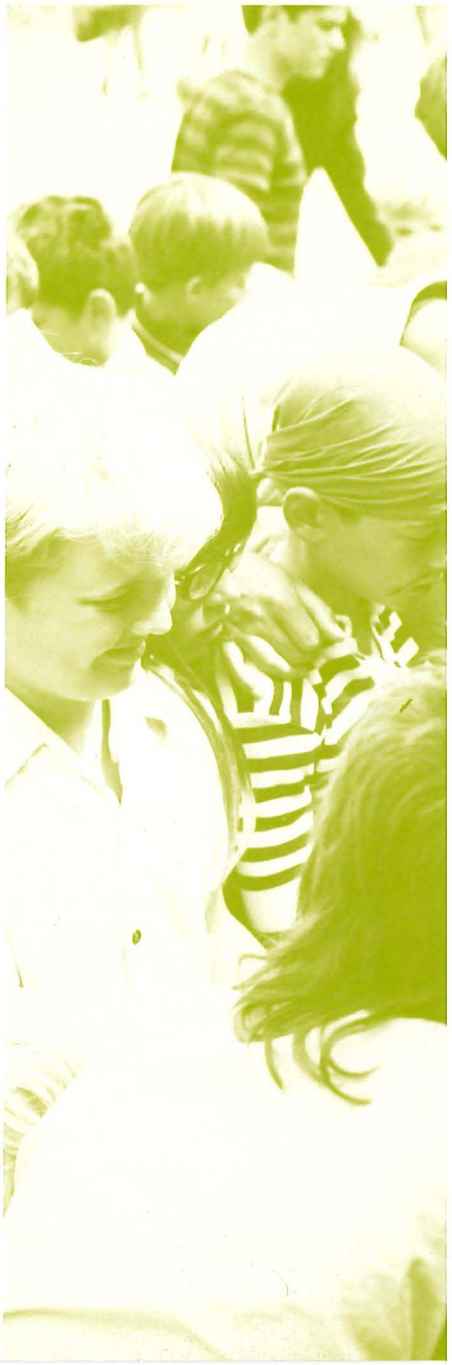
Met het tot stand brengen van die eerste kinderboerderij werden ook de vraagstukken opgelost waarvoor Natuurrecreatie en -educatie en de afdeling Personeelszaken zich het eerst gesteld zagen. Want de beesten moesten verzorgd worden en daar had men een dierenverzorger voor nodig. Dieren eten nu eenmaal zeven dagen per week en koeien, geiten en schapen moeten alle zeven dagen gemolken worden. Dus kwam men tot de ontdekking dat men niet één verzorger nodig had maar eigenlijk anderhalf tot twee. En daarmee hield je dan de boel alleen maar draaiende.

Voor de buurt waren er andere evenementen. De jaarlijkse keurig van huisdieren bijvoorbeeld.

Voor het geven van lessen was daarboven een didactisch ambtenaar nodig. Ook dat woord werd en passant maar even verzonnen. Er werd gezocht naar onderwijzers die heel veel van natuuronderwijs wisten, een grote liefde hadden voor natuur en dieren en bij hun gewone opleiding misschien biologie hadden gestudeerd.
Vanaf het begin was er ook een kleuterleidster voor de heel jonge kinderen. De opzet was dat er 's morgens en 's middags een groep kleuters ontvangen zou worden en dat tegelijkertijd lessen gegeven zouden worden die waren ontleend aan de leerstof zoals die ook in de klas werd gegeven. Deze waren in handen van de didactisch ambtenaar die op een ochtend wel twee klassen kon hebben.
Bij elkaar moesten er zo'n vijf klassen per dag ontvangen worden. De staf hield z'n hart vast of dat wel zou lukken. Maar dat viel mee. Vanaf de eerste dag is De Kooi geen moment in de situatie geweest dat alle aanvragen gehonoreerd konden worden. Er was steeds veel meer vraag naar lessen dan de boerderij kon verwerken.

Waar de boerderij vanaf het begin af aan ook mee te maken kreeg waren 'schenkingen' van Rotterdammers. Heel wat mensen schaffen zich dieren aan zonder zich te realiseren dat het bezit van dieren zorgen met zich meebrengt. De praktijk leert echter dat een grote groep zo tegen de tijd dat de vakantie aanbreekt van het dier af wil. En lang niet alleen van de honden en katten waarmee het asiel vlak voor de vakantie overspoeld wordt. Ook boerderij-dieren zoals kippen en konijnen moeten plaatsmaken voor de buitenlandse reis.
De kinderboerderij leerde leven met de telefoontjes waarin iemand aankondigde dat hij of zij de kinderboerderij graag wilde verrijken met een 'schenking'. En wat voor schenking. Vaak ging het niet alleen om overtollige dieren, maar ook waren ze soms ziek, verwaarloosd of overvet. Heel wat van die dieren werden na ondertekening van de afstandsverklaring direct verkocht aan de

De keuring van huisdieren trok steevast grote aantallen bezoekers.

De kleinste kinderboerderij van Rotterdam. In oppervlakte dan. In bezoekersaantallen is de in 1973 geopende Bokkesprong ingeklemd gelegen tussen de spoordijk en het Witte Dorp in Mathenesse, een drukke en werkelijk door de wijk in het hart gesloten bedoening.

handel, als deze er tenminste wat in zag. Andere dieren werden na het bereiken van een bepaald maximum gewoonweg niet meer aangenomen.

Later toen Rotterdam beschikte over meer kinderboerderijen werd een administratie bijgehouden van al die dieren die 'ten geschenke' waren gegeven. Dat bleken er zo'n vijftienhonderd per jaar te zijn.

Wat schenkers van dieren zelden wilden beseffen was dat lang niet alle beesten geschikt zijn om door de kinderboerderijen te worden opgenomen. Een rage zijn korte tijd vossen geweest. Die kwamen dan uit nesten die door Veluwse kippenboeren waren uitgegraven en op de markt in Barneveld te koop werden aangeboden. Hardstikke leuk natuurlijk die jonge, hondachtige vosjes totdat die lieve beestjes volwassen werden en zo penetrant begonnen te stinken en dat ze ook op de kinderboerderij niet meer te harden waren. Het besluit werd dan ook genomen om vossen voortaan te weigeren.
In een andere rage rond de kinderboerderij in Lombardijen had de firma De Gruyter de hand gehad. Bij aankoop van een bepaald bedrag gaf deze in een paasaktie een kuikentje cadeau. Honderden kuikens zijn toen in Lombardijense gezinnen eerst liefdevol opgekweekt en vervolgens vervloekt. Want de firma De Gruyter had er niet goed opgelet welke kuikens ze nu eigenlijk aankocht voor de aktie. Met als gevolg dat Lombardijen zat opgescheept met een batterij hanen die voor dag en dauw begonnen met de begroeting van de nieuwe dag.
Dat waren er zoveel dat de kinderboerderij geen kip meer wilde zien. De omwonenden hadden daar echter al snel ook weer iets op gevonden en gooiden de hanen 's avonds gewoon over het hek met als gevolg dat de andere dag het bloed op het plaveisel zat. Hanen zet je nu eenmaal niet zomaar bij elkaar. En zeker die uitgesexte hanen van De Gruyter niet. Dat waren

kanjers van beesten, die nog alles wonnen ook.

Evenmin zat de kinderboerderij te wachten op konijnen. Bij de boerderij hoorde ook een konijnenberg, waarmee een beeld gegeven werd van 'vrij' levende konijnen. Eén ding hoorde daar alleen niet bij en dat was de voortplanting zoals in de vrije natuur. Dus leefden in de berg uitsluitend vrouwtjes. Dacht men. Tot het na enige maanden al wemelde van de jonge konijntjes. De oorzaak daarvan bevond zich vlakbij. Mensen die hun konijnen kwamen aanbieden en hun ram afgewezen zagen, zetten hun dier gewoon over de afrastering als de verzorger even niet keek en waren daarmee van hun zorgen af.

De lessen op de kinderboerderij en in het Biologisch Centrum waren al direct een succes. Ook die aan de allerkleinsten die in een afgerasterd hoekje van de wei een 'kraaltje' hadden, dat om minder duidelijke redenen ook weleens de 'arena' werd genoemd. In het kraaltje stonden bankjes. Daarop gezeten luisterden de kleinsten van 4 tot 8 jaar naar de kleuterleidster die een buitengewoon aardig verhaal had over de meest makke dieren. Deze waren bij tientallen beschikbaar. Ieder kind kon ook met een cavia of een jong konijntje op schoot zitten terwijl de juffrouw vertelde.
Voor de moeders werd een aparte regeling getroffen. Aanvankelijk mochten ze de lessen eveneens bijwonen, waarom niet. Alleen bleken de moeders vaak angstiger en onwenniger dan hun kinderen en kwamen dan, terwijl die heerlijk bezig waren, met waarschuwingen voor bijten of krabben. Met zachte hand werden de moeders na korte tijd derhalve uit de arena gehouden en naar een bankje in de zon gedirigeerd, terwijl hun kinderen met die zachte beestjes een geweldige belevenis hadden.
Bij de lessen voor de allerkleinsten hoorde ook altijd de kloek met kuikentjes, want daarop waren de kinderen allemaal dol. Dat lijkt zo eenvoudig maar in werkelijkheid kwam er voor de ver-

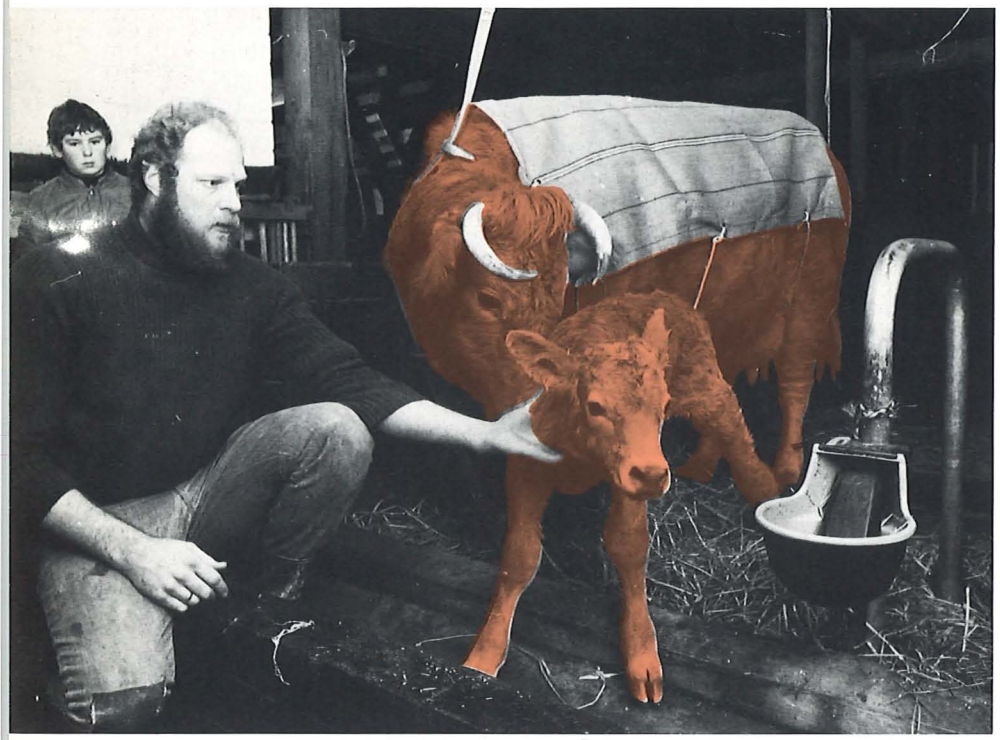

De geboorte van babydieren (deze en volgende pagina's) is een evenement voor iedereen die met de kinderboerderij te maken heeft. De jeugd, die geniet van het omgaan met nieuwe dieren, maar voor de verzorgers niet minder.

zorgers en beheerders heel wat kijken om gedurende de negen maanden dat de lessen op de kinderboerderij in de open lucht werden gegeven steeds opnieuw een kloek te hebben met een sliert van die gele donsballetjes erachter aan want enkele weken al nadat de kuikens uit het ei zijn gekropen, zijn ze veranderd in jonge kippen en is de lol eraf.
Wat verder in de les kwam tenslotte de kennismaking met grotere dieren. Een geit bijvoorbeeld die door de kleuterleidster gemolken werd. Ook de kinderen mochten dat proberen en uiteindelijk werd de melk geproefd. Dat was een hele gewaarwording, want bijna zonder uitzondering zijn kinderen alleen maar vertrouwd met melk die zo uit de ijskast komt. Ook op school wordt de melk ook al in koelkasten bewaard waardoor kinderen van nature geleerd hebben om melk te associëren met kou.

Het Biologisch Centrum richtte zich geheel op de oudere kinderen. Daar werden en worden meer thematische lessen gegeven over bepaalde diersoorten zoals knaagdieren, jagende dieren, over dieren in sloot en plas en over herfstverschijnselen en dergelijke, die aansloten bij de lessen zoals die ook op school gegeven werden. Het hele centrum werd daarbij in het teken van de les geplaatst. Als jagende diersoorten het onderwerp waren, zorgde De Kooi ervoor dat deze ook aanwezig waren en zo mogelijk vrij rondliepen. Daarin vervulden de uitstekende kontakten tussen De Kooi en de Antwerpse dierentuin en Artis een belangrijke rol. Deze zorgden dat bepaalde diersoorten die op de boerderij normaal gesproken niet voorkomen of geweerd worden toch aanwezig konden zijn. Ging het over knaagdieren dan werd er een bonte verzameling dieren getoond. Eerst in hokken, later vrij, zodat de kinderen konden observeren en leren dat chinchilla's hele lieve diertjes zijn en ten onrechte voor de bontindustrie gefokt en dat je met tamme ratten heel aardige en slimme dingen kunnen doen. Ze deden hele oefeningen met laddertjes die werden opgetrokken, duik- en zwemoefeningen en

deden voor hoe snel een rat de weg leert vinden in een doolhof. Heel spannend allemaal.

Zeer veel onderwerpen werden op De Kooi behandeld, waarbij de programma's ongeveer een maand hetzelfde bleven. Daarna werd het thema veranderd en kregen volgende klassen les vanuit een heel andere invalshoek, hoewel natuurlijk alles draaide om de waarneembare natuur. De Kooi vond dat de lessen zo moesten zijn ingericht dat een onderwijzer deze nooit op die manier op school had kunnen geven. Zo'n klas moet immers het schoolgebouw uit en daarvoor is een goede reden nodig. De kinderen en hun onderwijzers moesten echt het gevoel hebben dat ze iets bijzonders tegemoet gingen en ook de school moest gemotiveerd zijn tot een bezoek aan de kinderboerderij en de ervaring willen verwerken in het onderwijs op school.
Uitgangspunt was vanaf de eerste dag dat het werk van de kinderboerderij niet zozeer bedoeld was om kennis over te brengen maar om de verwondering op te wekken. De lessen moesten een echte belevenis zijn. Belangrijk werd gevonden dat stadskinderen uit eigen waarneming leerden hoe interessant de natuur is. Het moesten dus lessen zijn waarvan de staf zeker wist dat de kinderen er thuis veel over zouden vertellen. Ook de school moest met het gebodene weken vooruit kunnen. De onderwijzer was er altijd bij, hoewel hem een vrij passieve rol was toebedeeld. De didactisch ambtenaar en kleuterleidster lieten de kinderen het werk doen en gaven daarbij de richting aan, verschaften de middelen en informatie en steunden het enthousiasme.

Ondertussen werd er ook van alles aan gedaan om de banden met het onderwijs op andere manieren verder te verstevigen. Op de meeste scholen waren kontaktpersonen, met wie regelmatig overleg plaatsvond. Voortdurend werden meningen en suggesties gevraagd om de lessen af te stemmen op de wensen van kinderen en onderwijs en regelmatig werden er weer bijeenkomsten geor-

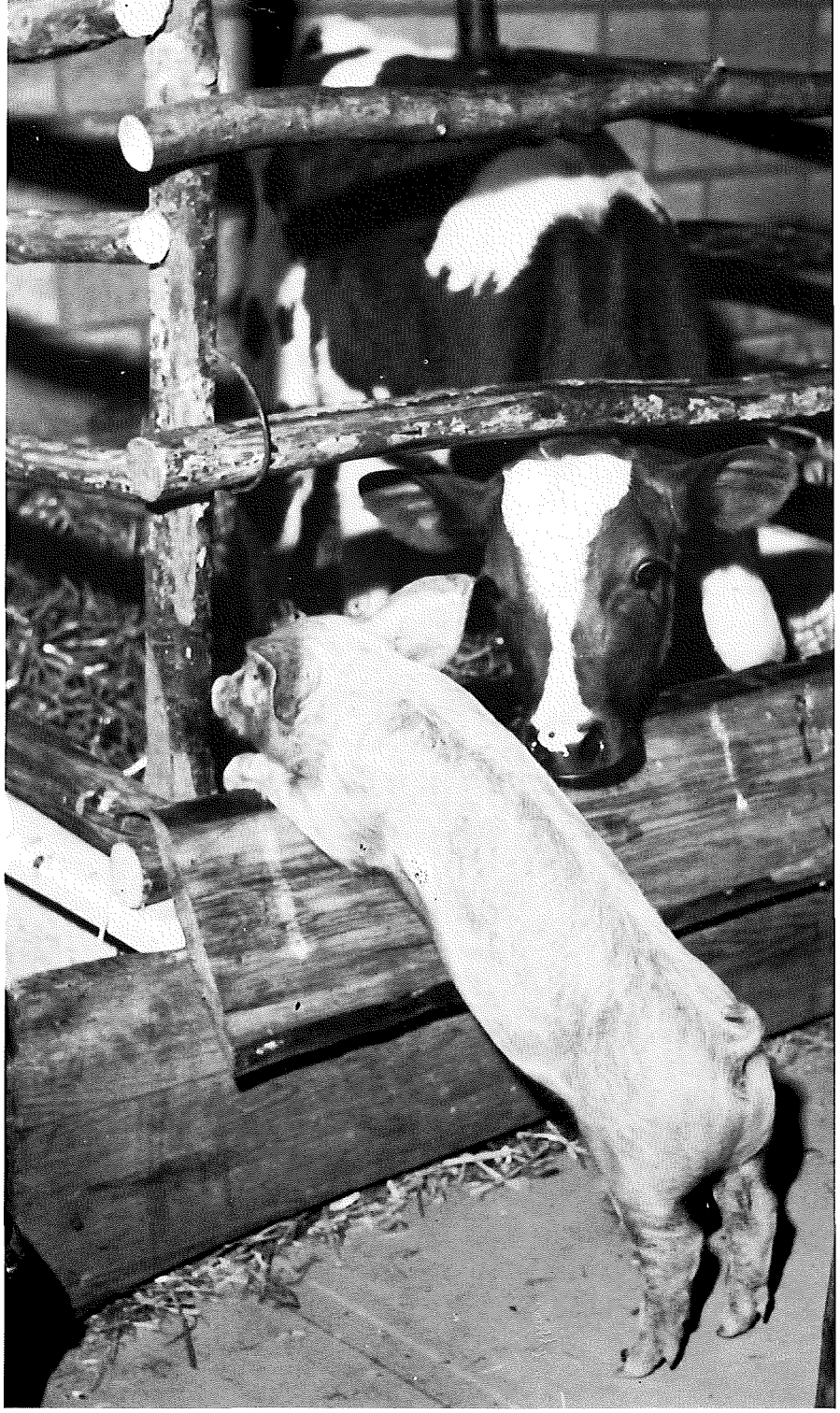
ganiseerd en excursies ondernomen. Onder het motto: 'Plant en dier niet ver van hier', werd ook de omgeving van de scholen erbij betrokken om met de onderwijzers te onderzoeken in hoeverre daar mogelijkheden aanwezig waren om kinderen en natuur dicht bij elkaar te brengen. De boodschap was om zoveel mogelijk mensen te interesseren in het natuuronderwijs en alles wat daartoe kon bijdragen werd uitgeprobeerd.

Het begin van de jaren zeventig was voor de gehele maatschappij trouwens een periode van onderzoeken, uitproberen en het tasten naar nieuwe vormen en wegen. In het kunstonderwijs werden de gebaande paden verlaten en veranderde statisch museumbezoek in een massaal tasten en proeven, bezig zijn met kleuren, muziek en het verbinden van alle denkbare expressiemogelijkheden. Op de scholen zelf waaide een nieuwe wind. Onderwijzers zochten een plaats temidden van de kinderen en stimuleerden zelfwerkzaamheid vanuit een heel nieuwe optiek. Aan alle kanten werd getrokken aan bestaande normen en gewoonten, de overtuiging won terrein dat bestaande evenwichten best mochten worden verstoord, stoeptegels werden uit de straat getrokken om lucht te geven aan bruidssluiers en klimop die voordien nog tot de ternauwernood getolereerde onkruidsoorten werden gerekend, de stropdas ging af en voordien keurig geharkte tuintjes veranderden van lieverlee in bonte verzamelingen groen. Soms liep dat weleens falikant af zoals bij een Rotterdamse onderwijzer die het geluk had om een klein boerderijtje even buiten de stadsgrenzen te vinden. Natuurlijk schafte hij zich een geit aan en veranderde hij de pijnlijk nauwkeurig aangelegde moestuin in een wilde plantentuin zoals hem die uit de nieuwe onderwijsideeën voor ogen stond. Hij verloor daarbij uit het oog dat geiten nu eenmaal dol zijn op goudsbloemen en bijna alle andere planten, ook als die in andermans tuin groeien en dat een wilde plantentuin altijd een eigen ecologisch systeem in gang brengt. Te beginnen met een explosie van zaden die de moestui-

nen in de omtrek barstensvol deed staan van uitbundig, maar door de boeren vervloekt onkruid.

Het verhaal van de totstandkoming van De Kooi staat model voor alle andere Rotterdamse kinderboerderijen en bilogische centra (die nu Centra voor natuur- en milieu-educatie heten). Ook daar werd gepionierd en geëxperimenteerd. Steeds werd gezocht naar wegen om tot de meest succesvolle resultaten te komen, waarbij voortdurend rekening werd gehouden met de veranderende wensen van het altijd in beweging zijnde onderwijs. Veel van wat in deze Rotterdamse laboratoria van de natuur- en milieu-educatie door enthousiaste mensen werd ontwikkeld vond elders een dankbare toepassing. En eigenlijk hoort dat ook zo. De grote samenleving zoals de Rotterdamse heeft nu eenmaal de mogelijkheden (en min of meer ook de maatschappelijke taak) om dingen te ontwikkelen waartoe kleinere steden zelfstandig niet in staat zijn.
De Kooi had ook zeker de tijd mee om nieuwe wegen te verkennen en het bezoek aan de kinderboerderij en natuuronderwijs mogelijk te stimuleren. De geesten waren rijp, ook omdat de kinderboerderij volop materiaal beschikbaar had waarmee de onderwijzers later een cognitief vervolg op de lessen op de kinderboerderij konden geven. Of ze dat ook deden was niet bekend, maar daarop had De Kooi wel iets gevonden. Nimmer werd het lesmateriaal dat voor de school bestemd was zomaar aan de onderwijzers meegegeven. Dat gebeurde altijd voor het front van de klas door een uiterst geestdriftige didactische ambtenaar die met zijn gezicht naar de klas toe het lesmateriaal overhandigde met een voor de onderwijzer bedoeld, maar aan de kinderen gericht verhaal wat voor leuke dingen ze op school met die lesbrief allemaal niet konden doen.

Jonge dieren zijn nieuwsgierig. Ook naar elkaar.

Een tuin voor de school

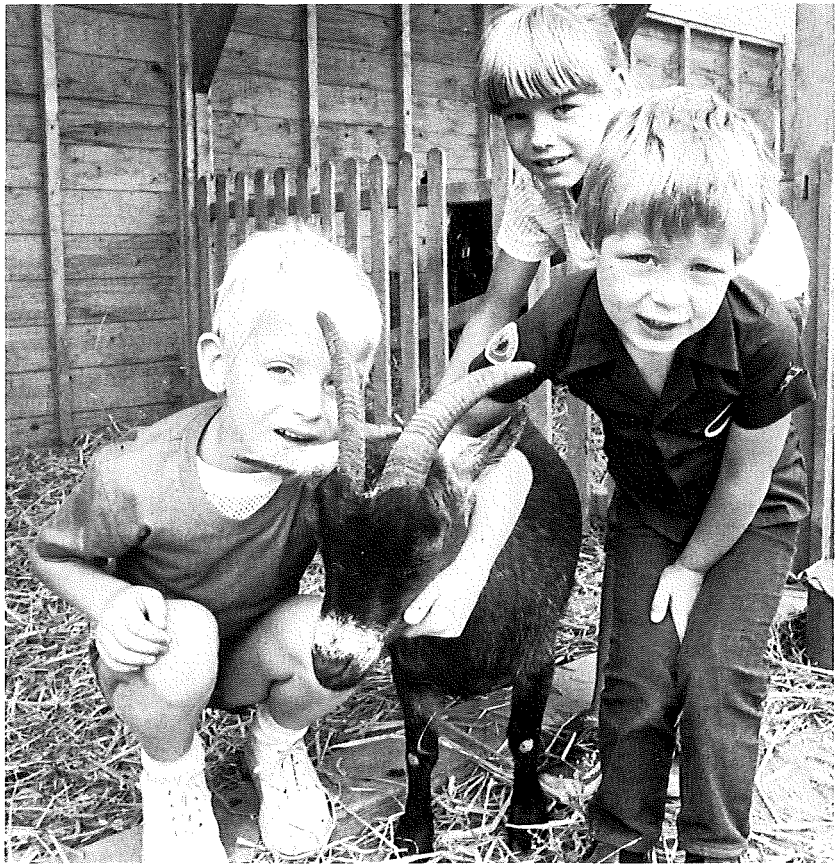
De eerste jeugd-tuinen die rond de Eerste Wereldoorlog ontstonden werden kinderwerktuinen genoemd. In Nederland kwamen deze tot stand in Hengelo en Leerdam. Dat waren tuintjes die aan de kinderen van textielarbeiders en glasblazers ter beschikking werden gesteld. Het doel was enerzijds opvoedkundig maar had een sterke ondertoon van charitas. De tuintjes waren ook bedoeld om het karige gezinsmenu wat aan te vullen.
Die kinderen kregen een behoorlijke lap grond te bewerken. Zo'n vijftig vierkante meter en dat is voor een kind heel veel. In Dordrecht was er een gelijk streven vanuit de Vereniging Kunstmin. Daar werd echter weer een ander uiterste gezocht. De tuintjes in Dordrecht hadden een oppervlakte van drie vierkante meter en de kinderen kregen van Kunstmin de opdracht om daarop nuttige gewassen te kweken. Voor de jongens betekende dat dat ze groenten leerden verbouwen. Nou ja, groente. Op zo'n klein stukje grond konden ze nauwelijks een paar kolen, wat boontjes en een bos wortelen kwijt. De meisjes moesten het meer in de kunszinnige richting zoeken. Die kweekten bloemen onder toeziend oog van een vertegenwoordiger van het bestuur. Toch waren die eerste verenigingen de aanzet tot een beweging die overal elders in Nederland leidde tot de stichting van kinderwerktuincomplexen. Soms lagen deze op grond die het bestuur van bedrijven had losgekregen. Ook stelden verlichte gemeentebesturen de grond weleens om niet ter beschikking.

De besturen van die eerste kinderwerktuinverenigingen werden gevormd door dezelfde notabelen die men ook tegenkwam in de besturen van de Armenzorg, het onderwijs, culturele kringen en -verenigingen zoals de Maatschappij tot Nut van het Algemeen

of Sociëteit de Doelen. Ook vond men hun namen terug in besturen van vage, maar in de samenleving diep gewortelde organisaties als 'Verscheidenheid en Overeenstemming' en verenigingen tot verheffing 'des volks', bescherming der zeden, stichting van weesmeisjes of uitdrijven van het één of ander -in de statuten meestal nauwkeurig omschreven- maatschappelijk onheil. Deze comité's en verenigingen op maatschappelijk gebied waren er aan het eind van de vorige- en begin van deze eeuw in een ware overvloed. Elke levensovertuiging, elke richting in het christelijk denken - en daar waren er vele van - overkoepelde een reeks van organisaties voor wie goeddoen hoofddoel was. En wat was er nu mooier dan goeddoen aan de onschuldige kinderen van 'het werkvolk'. Hetzelfde volk waarover A.G.A van Rappard overigens nog niet zo lang voor het aanbreken van de twintigste eeuw aan de christelijk sociale voorman Groen van Prinsterer geschreven had: 'en ik moet bijkans lachen om de teergevoelige menschenvrienden dezer eeuw die over zodanig volkje kunnen spreken alsof het van menschenwaarde bewustzijn had'. Of zoals de sociaal bewogen predikant C.E. van Koetsveld het wat fijner formuleerde; 'Stand en opvoeding hebben mij van de armste klasse der Maatschappij verwijderd gehouden. Mijn smaak, of liever eene te ver doorgedreven kieschheid heeft er ook iets toe bijgedragen. Ik heb de armen leeren weldoen, maar uit de verte, uit de hoogte eenigzins'.
Het verkrijgen van donateurs en de nodige grond leverde de besturen die nauw met elkaar verbonden waren en wortelden in dezelfde maatschappelijke laag die ook stadsbestuurders voortbracht, doorgaans weinig moeite op. De kinderwerktuinen namen ook snel in aantal toe.

Al spoedig na de Eerste Wereldoorlog kwam het contact tot stand met de school. Leerkrachten gingen zich bemoeien met het tuinwerk dat zodoende het onderwijs allengs naderbij kwam. Nog steeds lag het accent op de produktie van bloemen en

Voelen hoe zacht zo'n velletje is, bevordert de affectieve ontwikkeling van het kind. Voorzichtig de natuur verkennen in z'n meest (kind)vriendelijke verschijningsvormen.

groente, maar in het licht van de sociale ontwikkeling en de ontwikkeling van het onderwijs, ontdekte men al snel de waarde van de pedagogische kanten van de kinderwerktuin.
In deze jaren besloot de Nederlandse regering tot een groot aantal vernieuwingen in het onderwijs. Hiertoe behoorde de gelijkstelling van de bijzondere- en openbare school. Het onderwijs werd voortaan als één geheel gezien, waarvoor uniforme regels golden. De veranderingen werden zichtbaar in tal van grote en kleine feitelijkheden. Voor het handels- en nutsonderwijs werden wettelijke regelingen aangekondigd, de bouw van scholen nam zo'n vlucht dat er een wetsontwerp nodig was om de schoolbouw te beperken, het jonge prinsesje Juliana werd in 1919 in het openbaar toegezongen door een schoolklas van het Haagse weeshuis 'Huize Groenestein', de onderwijzeres Suze Groeneweg werd voor de SDAP in de tweede kamer gekozen en zou zich daar vooral gaan bezighouden met onderwijs en cultuur. In Amsterdam werd 'De practische Naaimethode voor de School' in gebruik genomen, een handig lesboek door 'J.M. Jouwersma-Ruseler, Klasse- en Handw.-onderwijzeres bij het G.L.O. te Amsterdam'. Tot de grote gebeurtenissen binnen het onderwijs kan deze publicatie niet worden gerekend. 'De practische Naaimethode' tekent echter wel een omslag, waarin initiatieven die het onderwijs een bredere, praktischer en op meer algemene ontwikkeling gerichte basis wilden geven, een kans kregen. Opmerkelijk is ook dat in het op deze wijze vermelden van de auteursnaam heel uitdrukkelijk het gewoon lager onderwijs aan het woord komt. Dit spreekt van een voor die tijd moderne benadering. Eén waarin ook het streven paste om van de kinderwerktuinen voortaan schoolwerktuinen te maken.

Dat de nadruk in het tuinwerk op produktie lag, kwam mede doordat zich er aanvankelijk veel onderwijskrachten mee bemoeiden met een agrarische achtergrond. Vanaf de jaren twintig vormden dezen een grote groep in het onderwijs. Dat zou zo

blijven tot ver na de Tweede Wereldoorlog. Voor veel jongens en meisjes van het boerenland was een baan voor de klas lange tijd het hoogst bereikbare. Ook in de jaren vijftig namen zij natuurlijk hun achtergrond mee en lieten de kinderen soms gewassen verbouwen die de grotestads-bevolking nauwelijks kende. Knollen en koolrapen werden bijvoorbeeld in Rotterdam weinig gegeten. Dit in tegenstelling tot de eilanden, dat wist men nog wel van de voedseltochten uit de hongerwinter. In Rotterdam had dit echter niet geleid tot populariteit of grotere bekendheid. Ook niet op de 'boerenzij'. Dus kwamen kinderen dan ook terug met de met veel onderwijzerszorg gekweekte oogst en de mededeling: 'Mijn moeder mot dat nie meer, want ze weet nie wat't is'.

Het schooltuinwerk in die tijd vond nog niet plaats binnen het lesprogramma. De leerkrachten werden er ook apart, zei het bescheiden, voor betaald. Per groep kinderen werd per seizoen een vergoeding gegeven van honderdvijfentwintig gulden. Daarvoor werden dan dertig kinderen twee maal per week op de schooltuin begeleid met het bewerken van de grond, zaaien en kweken. De animo voor dit werk was overigens groot. De onderwijzer verdiende maar een karig salaris en elke bijverdienste -hoe bescheiden ook- was welkom.
Later werd dit meer. Nadat het schooltuinwerk bij het Bureau Natuurrecreatie en educatie was ondergebracht en professioneler werd aangepakt leek ook een verhoging van de gebruikelijke vergoedingen redelijk. Eerst met een paar gulden, later met bedragen die de vergoeding in de buurt brachten van een uurloon dat een leerkracht ook voor de klas verdiende. Dat leidde ertoe dat de schooltuin helemaal een schoolgebonden buitenaktiviteit werd waaraan iedereen graag meedeed en dat rond 1960 een vaste groep leidinggevenden had van honderdtwintig onderwijzers verspreid over alle complexen in de stad.
De schoolwerktuinen kregen daarmee een geheel andere

Bokjes, lammetjes en schapen zijn een volgende stap in de verkenning van het kind. Het kind leert omgaan met het dier en maakt kennis met de manieren waarop dieren met elkaar leven.

Het voederen, te beginnen in 'de arena' -een afgeschoten hoekje van de kinderboerderij- hoort daar zeker bij. Om de beurt zien en ervaren hoe dieren reageren op voedsel en hoe vertrouwd ze worden op die manier.

betekenis. De tijd was er bovendien rijp voor dat educatie en vorming alle aandacht kregen. Voor de klas stond een nieuwe generatie onderwijzers. Deze werkte vanuit een geheel andere - minder politiek of religieus geïnspireerde, maar meer maatschappelijk betrokken - visie.
Inhoudelijk bleef het werk overigens nog grotendeels hetzelfde. In het najaar ploegde de gemeente de grond, die dan in het voorjaar geëgd werd opgeleverd. Onder leiding van de onderwijzers werd van de kinderen verlangd dat zij de complexen eerst harkten tot de grond er zo strak als een biljartlaken bij lag. Dat lukte natuurlijk nooit. Vrijwel niet één van de leerlingetjes had ooit een hark in handen gehad, laat staan dat ze wisten hoe ze met zo'n zwaar en onhandig ding moesten omgaan. Dat werd dus kluitentrekken en putten hakken die met de hulp van de leerkracht -of tuinleider, zoals de officiële naam luidde- dan weer zo goed en kwaad als het ging werden dichtgemaakt.
Ondertussen werkte de gemeente de bestellijsten af en voorzag de tuinen van pootaardappeltjes en ander goed. En daarmee was het grote moment dan aangebroken. Geleerd moest worden hoe het jonge goed en zaad de grond in moest. Soms wisten de leiders dat zelf ook niet precies. Of ze stonden met grote ogen te kijken naar zakjes met een moeilijk opschrift in het latijn en lazen dan plechtig voor dat vandaag de Calendula officinalis zou worden gezaaid. Niet wetend dat dit een gewone goudsbloem zou opleveren, het makkelijkste dat er is. Maar natuurlijk verstrekte de gemeente het zaad in gewone verpakkingen en niet in de kleurige zakjes die je met plaatje en al in de winkel koopt.

De pootaardappels hoorden zeker tot de grote successen van de tuin. In het poten daarvan lag ook nog iets besloten van de vroegere produktietuin. Per kind werden vijf pootaardappeltjes gegeven en tot op de dag van vandaag is het voor een kind natuurlijk prachtig om te zien hoe vijf van die onbetekenende krieltjes een

Kijken naar wat dieren doen en wat ze eten.

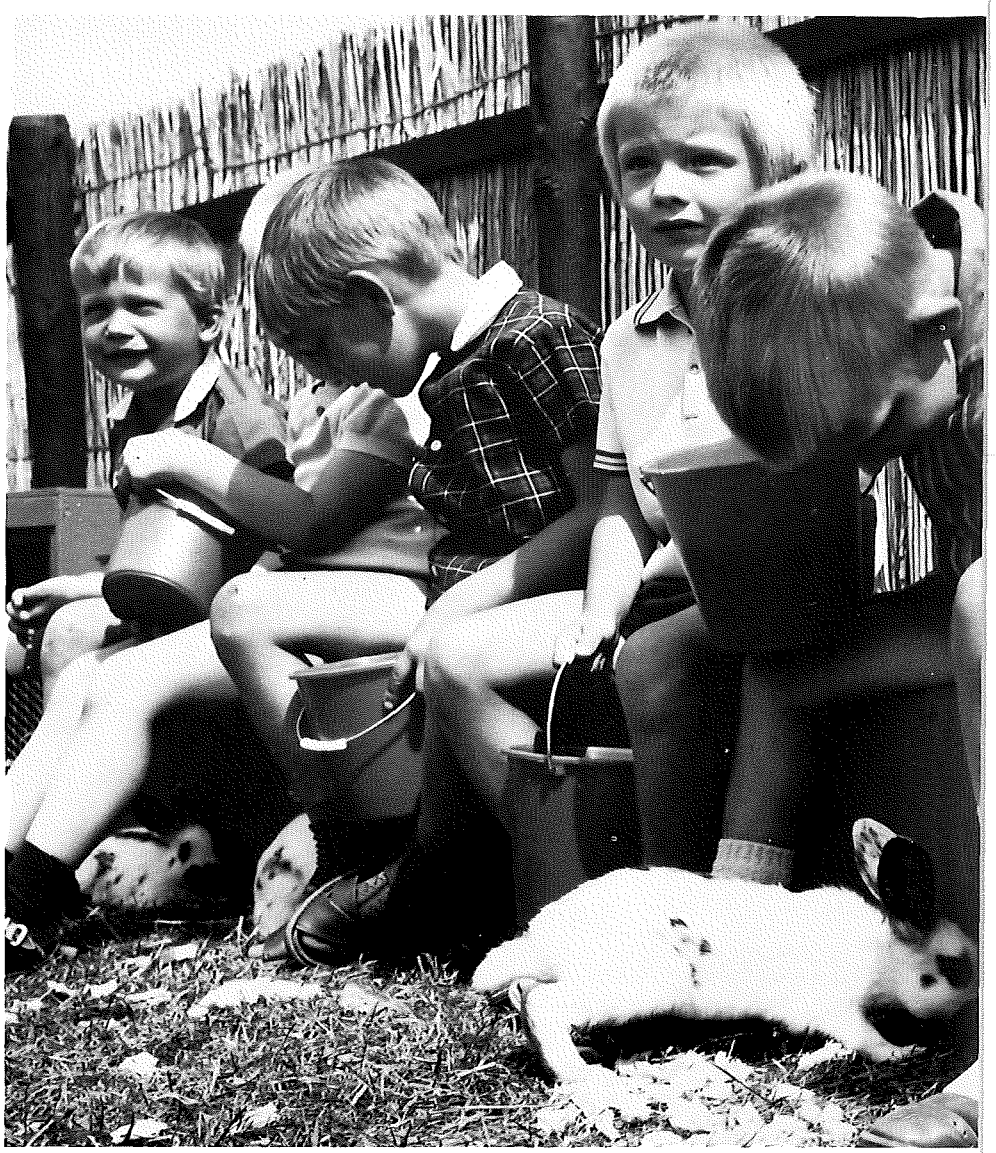
'vracht' van vijf tot zeven kilo aardappelen opleveren.
Een traditie werd ook om de eerste letter van de naam in te zaaien met sterrekers. De bedoeling daarvan was om de kinderen zo snel mogelijk resultaat te laten boeken. Anders bleven sommigen al gauw weg. Zo'n kaal stukje grond in het begin van het voorjaar heeft nog weinig te bieden. Zeker aan degenen die toch al moeite hadden met buiten zijn. Om ze te binden ging daarom de sterrekers de grond in. Dat stond binnen een week boven de aarde en kon gelijk al worden afgesneden om thuis te worden gegeten. Dat was een snel succes hoewel andere onderwijzers de sterrekers zo lang mogelijk lieten staan om op die manier de kinderen vast te houden onder het motto: 'het groeit en heeft verzorging nodig. Dus bleven de kinderen met de sterrekers in de weer tot deze taai en smakeloos geworden was en hele families geteisterd werden met groenvoer op brood dat zelfs de kanarie of het konijn lieten staan.

Naast de aardappels waren en zijn ook de plantuitjes geliefd en een paar soorten groenten, waarna in mei de bloemen en het late goed de grond in gingen.
Zo tegen die tijd kwam ook het echte tuinwerk aan bod. De kinderen waren dan al wat verder maar het wieden en bijhouden gaf toch z'n moeilijkheden. Alles moest op rijtjes gezaaid worden vanwege het probleem dat het gros van de stadskinderen - en een deel van de tuinleiders - het kiemgoed niet van onkruid wist te onderscheiden en enthousiast de radijs onderschoffelde. Met die rijtjes kon je dan nog zo'n beetje zien wat de 'goede' plantjes waren.
Ondertussen groeide het pleizer in het tuinwerk gelijk op. Kinderen zijn heel resultaatgericht in tuinieren en voelen zich volop beloond in de vorm van groente, bloemen en een hele oogst aan aardappelen, radijs en wat er nog meer is gezaaid. Moeilijk werd het dan weer in september als de tuinen meer dan een zomermaand onverzorgd hadden gestaan en sommige gewassen flink

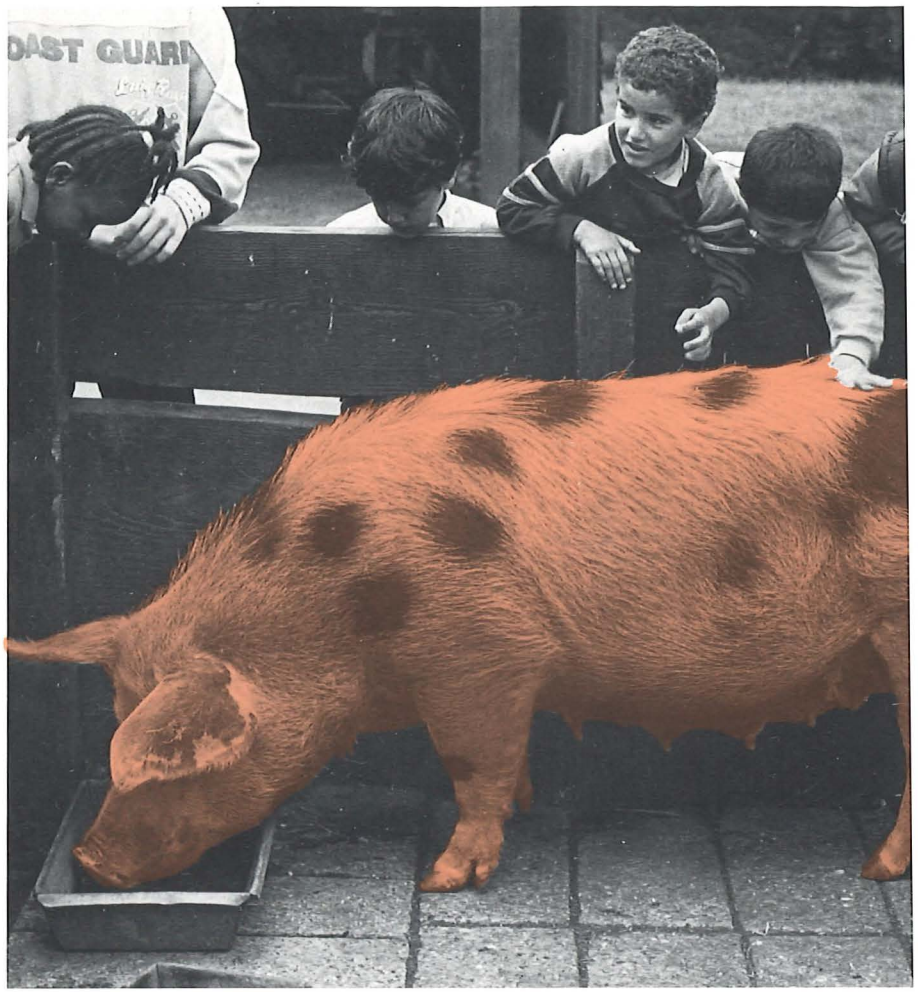
waren doorgeschoten. De kinderen werden voor die periode goed achter de broek gezeten om hun tuintje tot in de puntjes verzorgd en vooral brand- en brandschoon achter te laten. Gebeurde dat niet dan kwamen ze terug in een wildernis, waarin een plantje van een centimeter hoog kon zijn uitgelopen tot een struik van een meter. Geen kind kan dat alleen de baas.

Voor de Commissie Schooltuinen was de vakantie een zorg apart. Niet alleen de kinderen vroegen extra begeleiding. Ook de tuinleiders moesten achterna worden gezeten, om te zorgen dat de tuinen 'zomerschoon' waren. Hier brak het op dat de selectie van de leiders weinig kritisch was. Naar ervaring werd nauwelijks gevraagd. De mededeling dat ze thuis een tuin hadden was al voldoende, ook al hadden ze daarin nog geen radijsje groot gebracht. Dat liep natuurlijk weleens mis, waarvan de kinderen dan het slachtoffer werden met een tuin die in september was veranderd in een onkruidwoestenij, waarin hier en daar nog misschien iets te redden viel. Een ramp.

Overigens zaten aan die zomerstop en de wat amateuristische aanpak van de tuinleiders achteraf ook positieve kanten. Het motiveerde bijvoorbeeld het onderwijs en het Bureau Natuurrecreatie en -educatie, dat het werk van de Commissie Schoolwerktuinen had overgenomen, tot een professionelere aanpak. Na een proef in 1974 werd geleidelijk overgegaan op het tuinieren in schooltijd. Hiermee werd definitief een streep gezet onder het schooltuinwerk 'oude stijl' waarin produktie ondanks veranderende inzichten een belangrijke functie bleef vervullen. Tuinieren in schooltijd maakte het mogelijk om aan de educatieve elementen alle aandacht te geven. 'Biologie op de tuin' hoorde nu als praktijkvak bij het leervak natuuronderwijs.
Overigens ging dit niet zonder steunen en klagen. Op alle mogelijke manieren stond het onderwijs onder druk. In 1957 werd voorgesteld om de leerlingschalen voor het gewoon lager onder-

Daar staat ze dan, zo'n zeug. Terwijl je van huis uit hebt geleerd er uit de buurt te blijven. Toch maar even aanraken want op de kinderboerderij is het een gewoon dier als de anderen en nog zeer sociaal en intelligent ook.

wijs, het voortgezet gewoon lager onderwijs en het uitgebreid lager onderwijs aanzienlijk te verlagen. Deze verlaging zou in fasen worden bereikt, te beginnen op een door de Kroon vast te stellen tijdstip, maar in elk geval te beëindigen voor 1 januari 1968. De maatregel werd genomen om een eind te maken aan klassen van veertig leerlingen of meer waarin met de inmiddels ingevoerde leerstof voor de leerkracht nauwelijks meer te werken was. Tegelijk werd een ontwerp behandeld dat de Lager-onderwijswet van 1920 ingrijpend wijzigde. Het zevende en achtste leerjaar -dat het mogelijk maakte dat kinderen met niet meer dan lagere school - gingen werken, werd beëindigd, gehuwde onderwijzeressen mochten voortaan voor de klas blijven staan en er werden nieuwe bepalingen voorgesteld voor opstelling van leerplan en lesrooster.

Tegelijkertijd veranderde het uiterlijk van de scholen ingrijpend. Het merendeel van de vooroorlogse scholen was gebouwd volgens het principe dat een school vooral een gebouw was om er te leren. Natuurlijk werd met de kindermaat rekening gehouden, maar dat was dan wel een kindermaat waarvan werd verwacht dat hij (zoals een getuigschrift van de lagere school in Delfshaven vermeldde) 'vlijtig en getrouw de school bezocht waartoe dit getuigschrift als eene onderscheiding en tot aanmoediging is uitgereikt'. Ook tegeltableaus in de gevel die de jeugd voorhielden: 'Een deugdzaam kind is de vreugde zyner ouders', maakten duidelijk dat hier met het grote goed van algemeen onderwijs niet lichtzinnig werd omgesprongen. Een ambachtschool in Croswijk had in de klassen bovendien het bord; 'Ledigheid voert tot kwaad. Geeft de jeugd bezigheid en het kwaad krijgt geen gelegenheid wortel te schieten'. Dat waren ware woorden, passend in een school met hoge lokalen (omdat serieus gevreesd werd voor verstikking met zoveel kinderen in de klas), half ondoorzichtige ramen, omdat naar buiten kijken de kinderen slechts zou afleiden en 'het gijmnastiek-onderricht' gegeven werd ter 'oefening en

De kinderboerderij is ook een beetje school. Je kunt er ook wat leren. Niet uit een boekje, maar met de voorbeelden die de educatieve medewerkers naar voren halen en waarover ze van allerlei weten te vertellen.

versterking van de rugspieren; door welke versterking houdingsverbetering wordt beoogd, omdat o.a. de school in deze verslappend werkt'.

De school in nieuwe stijl was een open gebouw met kleine lokalen. Direct na de Tweede Wereldoorlog ontving Nederland in het kader van de hulpverlening een aanzienlijk aantal houten Finse scholen. Deze waren bedoeld als een noodvoorziening die de scholen moesten vervangen welke door de bezetter als onderkomen voor de Wehrmacht waren gevorderd en in de vijf oorlogsjaren volledig waren 'uitgewoond'. De Finse scholen strookten feitelijk niet met de Nederlandse opvattingen. Ze waren laag, met de ramen nog geen meter boven de grond zodat je je hand maar behoefde uit te steken om buiten iets te pakken. De lokalen waren klein en onderling met elkaar verbonden. Ook keek je vanuit de klas direct op de gang en via de grote ramen daarin op de speelplaats.
Wat wel vertederend werd gevonden was de schoolbel die was ondergebracht in een piepklein torentje, vlak boven te deur.
De kinderen echter waren weg van de Finse scholen. Ze waren warm, gezellig en roken lekker naar hars. Het meubilair was modern en aangepast en de vensters nodigden uit tot het neerzetten van planten, waardoor de school meteen iets gezelligs kreeg en 'buiten de school' leek binnen te komen.
De architect J.J. Konijnenburg werkte op dat idee in 1956 voort en ontwierp in het kader van een prijsvraag die de Bond van Nederlandse Architecten ter gelegenheid van het vijftig-jarig bestaan had uitgeschreven een geheel nieuwe school. Het doel van de prijsvraag was een bijdrage te leveren tot de ontwikkeling en bevordering van nieuwe denkbeelden over het gebruik van schoolgebouwen voor gewoon lager onderwijs.

Het resultaat van de prijsvraag onder Nederlandse architecten was, behalve een bekroning voor een ontwerp waarin een ruime

hal het centrum vormde van de school, ook een praktische vernieuwing van de schoolbouw. Rotterdam speelde in de invoering van nieuwe schoolgebouwen een zeer belangrijke rol. Nergens namen begrippen als stadsherstel en wederopbouw, stadsuitbreiding en verstedelijking zo'n enorme vlucht als in deze stad. Rotterdam had zich niet alleen tot taak gesteld om het verwoeste centrum binnen de kortst denkbare tijd te vervangen. Rondom de bestaande stad waren ook uitgebreide nieuwbouwwijken gepland: steden op zichzelf waarvoor alle voorzieningen moesten worden getroffen. Speciaal hiervoor ontwikkelde het Rotterdamse bouwbedrijf Muwi een aantal systemen. Op het gebied van de woningbouw staat de naam Muwi nog altijd voor een aantal bouwvormen waarin arbeidsbesparing, systematisering en kwaliteit zodanig waren verenigd, dat er complexen konden worden neergezet, die nieuwe bewoners graag betrokken en waarmee de gemeente in meerjarenplannen goed uit de voeten kon. Bovendien leidde de keuze voor Muwi-bouw zelden tot verzet van de ambtenaren van Volkshuisvesting in Den Haag.
Tienduizenden huizen werden volgens dit systeem gebouwd en behoren nog steeds tot het beste gedeelte van wat er in de bouwgolf 1950-1970 is neergezet. Ook op het gebied van de scholenbouw ontwikkelde Muwi in samenwerking met de Rotterdamse en Rijksonderwijsinspectie en de Geneeskundige en Gezondheidsdienst een systeem dat het uiterlijk van de nieuwe Rotterdamse school in hoge mate ging bepalen. De openheid van de Finse scholen was hierin nog verder doorgedreven. Feitelijk bestonden de wanden geheel uit glas en waren alleen de zijkanten uitgevoerd als blinde muur. Licht en ruimte overheersten in het ontwerp dat als op zichzelf staand gebouw kon worden uitgevoerd, maar dat zich in 'H'-, 'U'- en 'T'-combinaties ook leende tot meercomplexbouw. Dit werkte de vorming van meer-scholengemeenschappen in de hand en noodde tot samenvoeging van gewoon en bijzonder onderwijs in één gebouw.
Ook de interieurs werden fors aangepakt. Rotterdam verzamelde

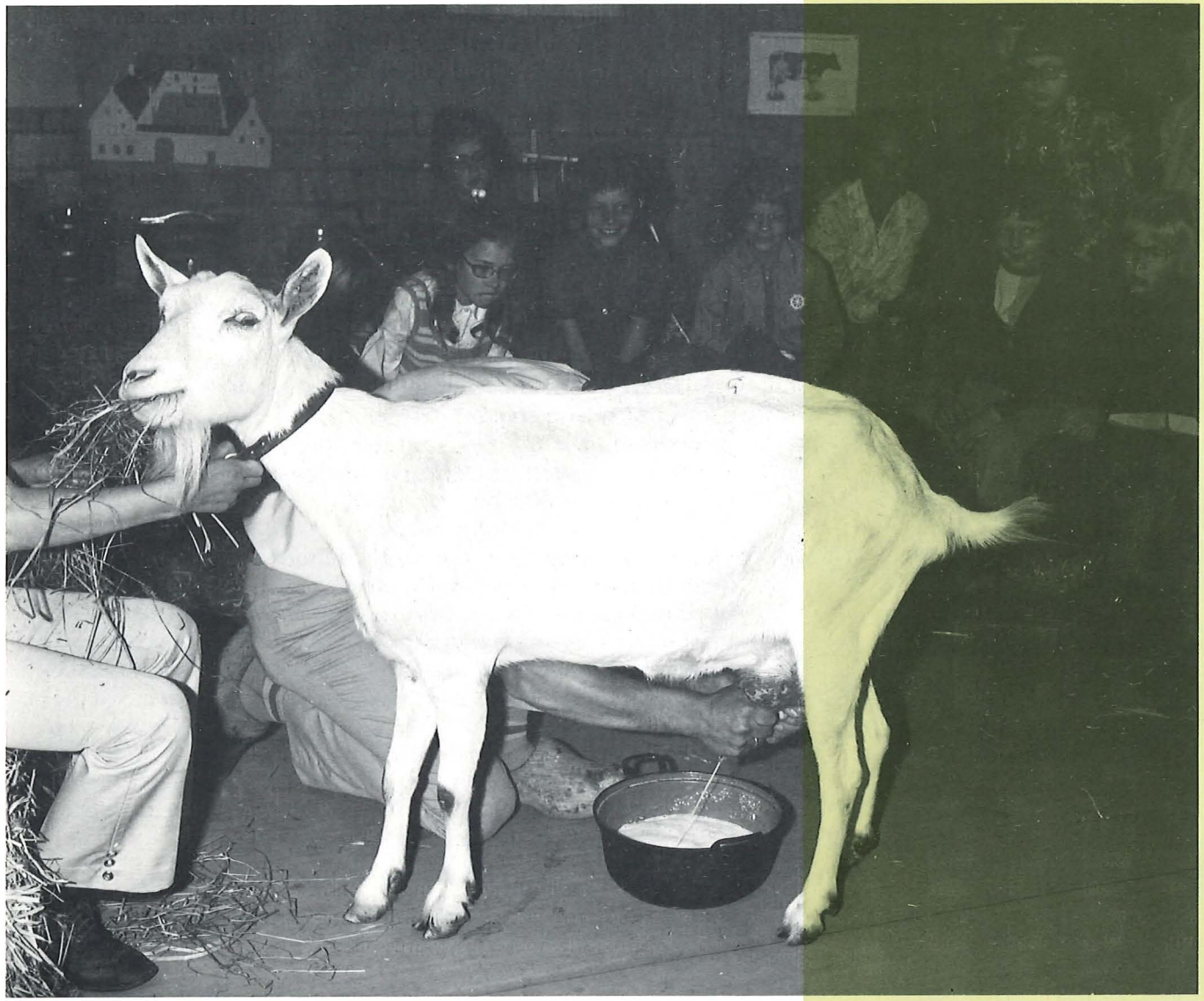

op een terrein van Gemeentewerken op Heyplaat tienduizenden schoolbanken. Deze werden vervangen door frisse, moderne en aan de eisen van hygiëne aangepaste schoolmeubelen. De gemeente ondertussen kon het oude meubilair niet kwijt aan de straatstenen en stelde desnoods vervoer ter beschikking voor wie een bestemming had voor de banken, borden en kasten.

Typerend voor het tempo waarin veranderingen zich voltrokken, vernieuwingen enthousiast werden binnengehaald en aan de school een aantal nieuwe maatschappelijke verplichtingen werd opgelegd is de verzuchting van een Rotterdamse inspecteur van onderwijs: 'Elk ogenblik wordt als het ware het regelmatig terugkerende lesrooster onderbroken. Elk jaar opnieuw moet ik erop wijzen, dat allerlei boodschappen en activiteiten via de schooldeur binnendringen en de klas en de onderwijzer uit het 'gewone werk' halen. Of we ooit die nodige rust in school terugkrijgen? We passen ons wel gemakkelijk aan en de leerlingen groeien erin op. Maar de aandacht, de luistergrage aandacht is weg, de rustige bezinning is zoek, de concentratie op het werk is ver te zoeken. We beleven allerlei nuttige, mooie en ook goede dingen in school, maar mijns inziens moet juist de lagere-schoolleerling de gewoonte, de habitus krijgen van orde en regelmaat, van tucht en bezinning, die spreken uit net werk, geen haastig werk, die te meten zijn met luistervaardigheid en werkzaamheid. We worden overstelpt met examens in allerlei vakken, we moeten mee met radio en film, we willen genieten van zangers en schilders en declamatoren die de scholen bezoeken en de schoolarts, de tandarts en de verpleegster staan morgen weer voor de deur. Uit een oogpunt van gestage en geconcentreerde arbeid komt de school elk jaar meer tekort'.

En nu ging de school nog naar buiten ook. Naar de tuin. Klassegewijs werken op de complexen om op die manier - anders dan door met 'tucht en bezinning' te luisteren naar het verhaal van de

Zien melken hoort erbij. Zo doen boeren het dus.... En die warme melk smaakt dan heel anders dan uit het altijd goed gekoelde pak thuis of op school.

meester met zijn wandplaten - vertrouwd te raken met de natuur. De eerste stap in die richting was er één op proef waarvoor het Natuurrecreatie en -educatie (inmiddels onderdeel van de op 1 janauri 1974 gestichte Dienst voor Sport en Recreatie) verschrikkelijk z'n best had gedaan bij het College van Burgemeester en Wethouders. Want de omschakeling van werken in vrije tijd naar tuinieren onder schooltijd bracht een complete herstructurering van het schooltuinwerk met zich mee. Inplaats van een beroep te kunnen doen op vrijwillige tuinleiders, moesten professionele krachten in dienst worden genomen. Mensen met middelbare tuinbouwschool die tot tuinleiders zouden worden opgeleid onder niet aflatende begeleiding van didactici die de verantwoording moesten krijgen voor het samenstellen van lessen en programma's.
Ook de Rijksinspectie moest worden overtuigd van het nut van het experiment, wat na veel moeite lukte door te wijzen op de situatie in Amsterdam waar men -de tijd zeer vooruit- al in 1936 het tuinwerk binnen de school had gehaald.

De omschakeling naar tuinieren in schooltijd betekende ook dat de tuinleiders nu een volledig jaarsalaris moest worden betaald en dat hun werk binnen de vorm van een rooster moest worden gebracht.
In de herfst en de winter bezocht de tuinleider de scholen waaraan hij verbonden was en gaf daar in de klas voorbereidende lessen over het werken op de tuin. Dat waren lessen zoals die vandaag de dag nog worden gegeven over kieming, over het bewerken van de grond, bemesten, de specifieke eigenschappen van de tuinplanten, insecten, kortom alles wat het kind in het tuinseizoen op zijn - tot tien vierkante meter verkleinde - lapje grond zou tegenkomen.
De proef werd een succes. Door de nieuwe aanpak kon op school en in de tot lokaaltjes omgebouwde tuinschuren les worden gegeven in tuinwerk.

Eenmaal 'bovenbouwer' en gewend aan de grootste dieren op de boerderij komen er ook andere lessen. Hoe je van melk kaas maakt.....

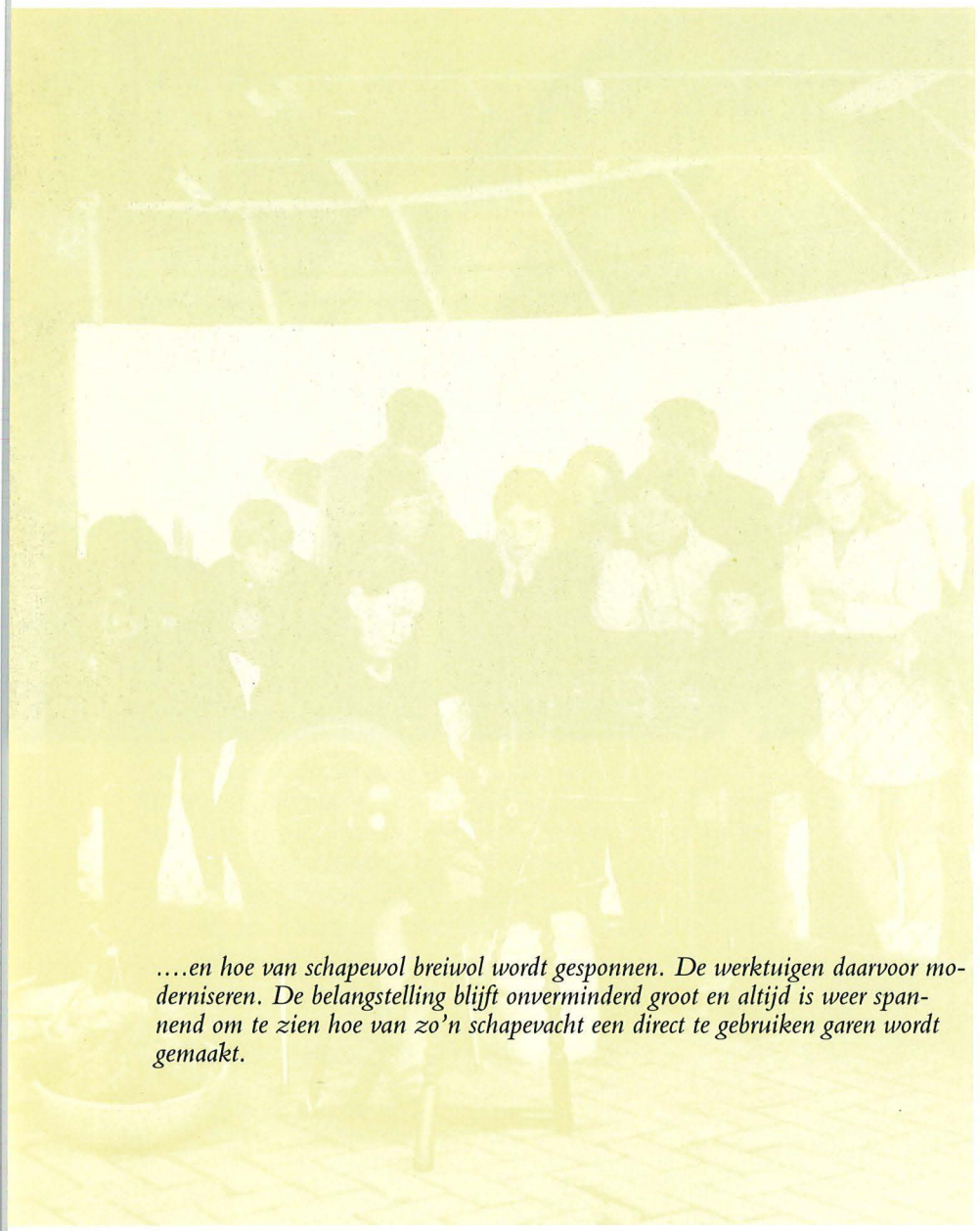
Ook de omgeving werd aan de nieuwe schooltuin aangepast. De omranding bleek goede mogelijkheden te bieden voor bijzondere beplanting die in de lessen konden worden behandeld en ook werden er in hokken een aantal dieren gehuisvest die een rol konden vervullen in de onderwijskundige benadering. Wilde planten werden geïntroduceerd en ook voor kruidentuintjes was er ruimte. Biologie werd tot omgaan met de levende natuur en het kweken van gewassen en bloemen kwam meer en meer in dienst van het leren bewust om te gaan met de natuur waarvoor de leerling op zijn eigen domeintje alle verantwoordelijkheid had.

Verhip...., is dit een kip?

Naarmate er meer schooltuinen kwamen, groeide ook de organisatie die de Commissie Schoolwerktuinen ondersteunde. Na enige jaren werd deze Commissie opgeheven en de taken overgenomen door het inmiddels gestichte Bureau Natuurrecreatie en -educatie. Dat paste in het streven naar professionalisering en kwaliteitsverbetering. Er kwamen mensen bij en voor uitvoering en begeleiding steunde het bureau op tientallen medewerkers op vrijwillige basis en enkele in vaste dienst.
Natuurrecreatie en -educatie was al met al een wat vreemde eend in de bijt die de Dienst voor Sport en Recreatie heette. Terwijl de hoofdtaak van Sport en Recreatie op het beheer van gemeentelijke eigendommen lag, werkte Natuurrecreatie en -educatie aan educatie en voorlichting over behoud en bescherming van natuur en milieu. Natuurlijk werd de recreatieve functie van de voorzieningen die het bureau tot stand wilde brengen, niet over het hoofd gezien, maar toch stonden de materiële taken vergeleken met het ideële doel, wat meer op de achtergrond.

Het Bureau Natuurrecreatie en -educatie herbergde bovendien een club mensen die nauwe relaties hadden met het onderwijs en allemaal de overtuiging waren toegedaan dat het realiseren en gebruiken van natuureducatieve voorzieningen ook een positief effect zou hebben op de attitude van de Rotterdammer tegenover het natuurlijke milieu.
Het exploiteren van een zwembad of sportveld gebeurde mede om het initiatief van anderen te stimuleren. Natuurrecreatie en -educatie ontwikkelde daarentegen zelf programma's voor het gebruik van de tuinen en later boerderijen. Daar hoorden lespakketten en lesbrieven bij, cursussen voor onderwijzers en voor-

....en hoe van schapewol breiwol wordt gesponnen. De werktuigen daarvoor moderniseren. De belangstelling blijft onverminderd groot en altijd is weer spannend om te zien hoe van zo'n schapevacht een direct te gebruiken garen wordt gemaakt.

lichting aan wie maar wat weten wilde over natuur, natuuronderwijs in algemene zin of juist heel gedetailleerd om de kennis bruikbaar te maken voor de klas. Wie ook maar een rups leende van de dierotheek, kreeg deze met alle voorlichting die jonge kinderen nodig hadden. Geen tak verliet de kwekerij die het lesmateriaal voor de scholen verzorgde, of er was aandacht besteed aan de educatieve omlijsting ervan.

Meermalen is er een discussie gevoerd of het Bureau Natuurrecreatie en -educatie en later Natuur- en milieu-educatie feitelijk niet thuishoorden bij de afdeling Onderwijs. Ook omdat de aandacht binnen Sport en Recreatie toch nadrukkelijk op de sport lag.
Dat toch werd gekozen voor het handhaven van Natuurrecreatie en -educatie op die plaats, had vooral te maken met het feit dat het bureau actief terreinen en complexen beheerde. Een positief gevolg daarvan was dat het bureau moest werken met eigen contacten in het onderwijs, het bestuur en de politiek. Vooral waar het ging om het in gang brengen van grote projecten zoals de eerste kinderboerderij die in 1970 werd geopend. Natuurlijk had de boerderij de belangstelling van de staf van Sport en Recreatie, maar niet zonder dat de afdeling Onderwijs van de gemeente en de Onderwijsinspectie eraan te pas waren gekomen om Sport en Recreatie te doordringen van het nut ervan.

Wat ook een rol speelde in de relaties binnen de organisatie was het idealisme waarmee de mensen binnen het Bureau Natuurrecreatie en -educatie werkten.
Op het eind van de jaren zestig bereikte de flower power een hoogtepunt. De maatschappelijke betrokkenheid was groot. Natuur en milieu stonden in het brandpunt van de belangstelling. Nederland zong, speelde gitaar en trok met bloemen in het haar naar buiten, waar de leefgemeenschappen al even talrijk leken als de knotwilgen. John Lennon kwam naar Amsterdam om zich in

bed te laten fotograferen en rondom het Lieverdje was het vreedzaam geworden want ook politie en soldaten hielden hun haar bij voorkeur lang,
waardoor in elk geval één zichtbaar maatschappelijk verschil was weggevallen. Talloos zijn ook de acties die 'links' en 'groen' Nederland in die jaren bezig hielden en grotendeels sympathie ondervonden. Zelfs een kleine campagne als 'Redt de kluten bij Halfweg', kon door landelijke steun succes hebben in die dagen om maar niet te spreken van de aktie 'Knotwilgen in nood', of 'Geen mergel uit Margraten', de 'Markerwaard van de kaart', 'Defensie in het Lauwersmeer? Stop, dat wordt geen leven meer', 'De zeehond terug in de Waddenzee', 'De zee....is ons 'n zorg!', 'Behoud Zwanenwater voor nu en later', 'Verhip...is dit een kip', 'Weg met die rotzak' (tegen de plastic vuilniszak) en 'Welvaart tot de dood erop volgt'.
En... eerlijk is eerlijk, zonder het idealisme dat de steun van de politiek zocht en dat de sympathie won van individuele raadsleden, zou het nooit zijn gelukt om het natuurrecreatie en -educatiewerk op die manier van de grond te krijgen.

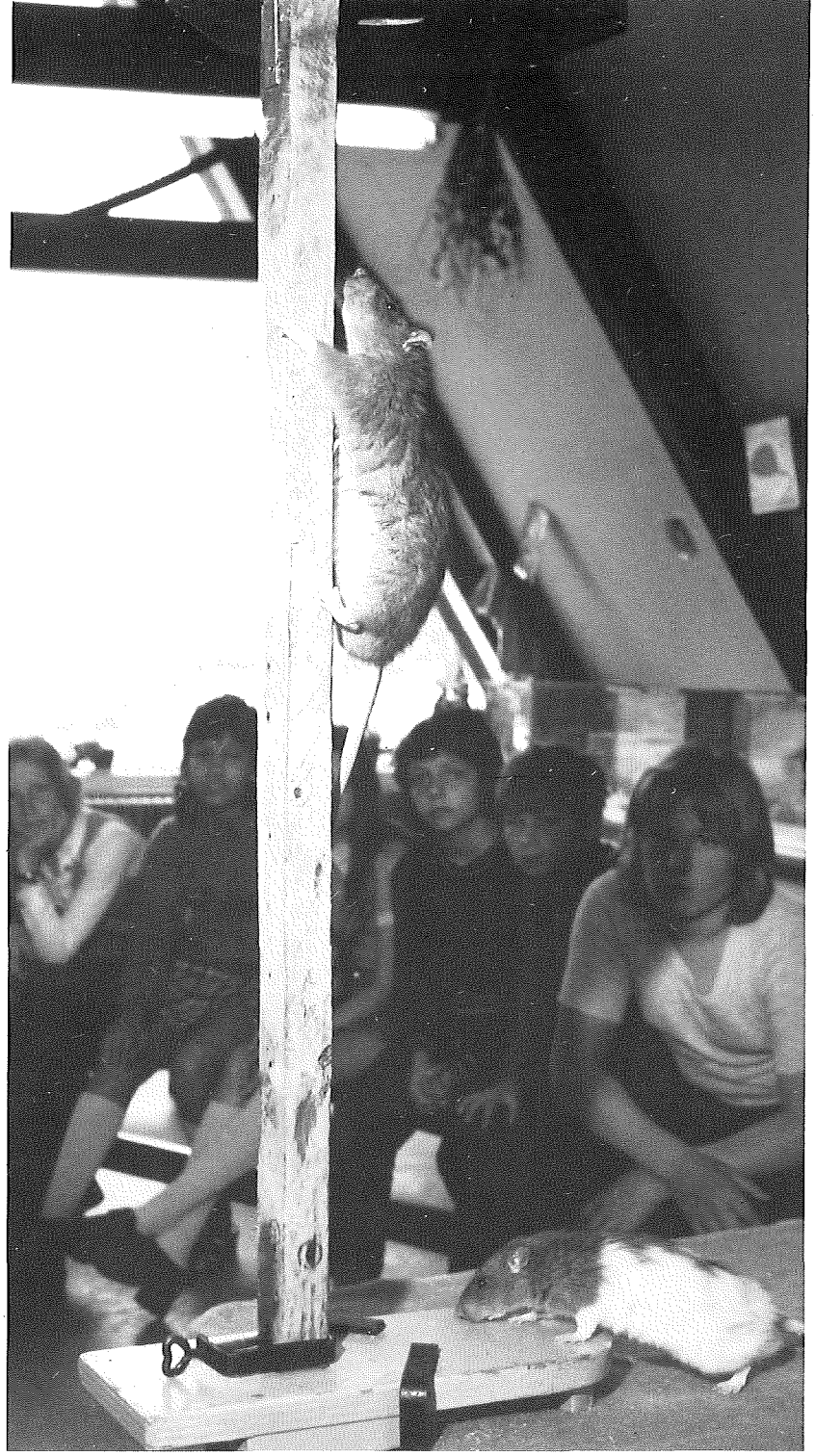
Positief was ook dat, doordat de interesses van de Sport- en Recreatie-organisatie en het Bureau Natuurrecratie en -educatie nogal ver uiteen lagen, de laatste een betrekkelijk grote vrijheid genoot. Voorwaarde was vanzelfsprekend dat het werk resultaat boekte. En dat deed het zichtbaar voor iedereen. De ontwikkelde programma's sloegen aan en werden op de scholen druk gebruikt. De start en de verdere uitbouw van het educatieve tuinieren in schooltijd was ook al een succes. Het biologie-onderwijs werd hiermee voor een deel praktijkonderwijs, waarbij de onderwijzer zich kon beperken tot diens eigenlijke taken en de tuinmeester, min of meer bezield, maar meestal meer, met de kinderen aan de slag ging.
In Rotterdam speelde echter nog iets mee dat aan het succes zal hebben bijgedragen. Aan de basis van alle plannen lag ook de

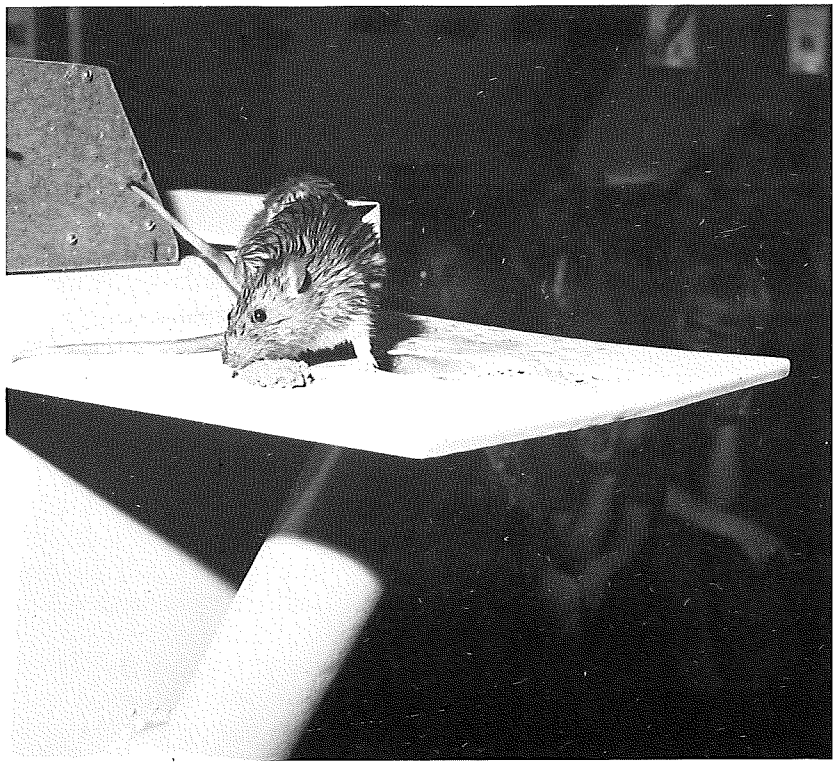

nuchterheid ten grondslag die zei dat het 'natuurbeleven' van kinderen geen simpele optelsom was van gevoelens, ervaringen en opvattingen, maar dat ook de betekenissen die juist kinderen toekennen aan natuuren de begrippen die zij daarbij hanteren er moeten worden bijgeteld. Hierin zijn die betekenissen en begrippen geen cognitieve concepten, maar 'beleefde' of 'doorvoelde' betekenissen die tot uitdrukking komen in het handelen en doen en laten van kinderen in relatie tot natuur.

Door dit uitgangspunt te kiezen, komt natuureducatie in een ander licht te staan. Niet het uitstapje is belangrijk, maar het ervaren van de natuur staat centraal. Natuur wordt zeer levend als in de relatie tussen kind en natuur het kind centraal wordt gesteld.
Dat en passant ook moest worden afgerekend met een aantal oude opvattingen over natuuronderwijs en dat de school moest worden overtuigd van de noodzaak om kinderen met natuureducatie datgene aan te bieden wat verwondering wekt en (soms in letterlijke zin) 'begrijpbaar' is, maakte de zaak alleen maar interessanter.
Dit viel ook eenvoudig te realiseren door de leerkrachten aan te bevelen om meer 'groene' lessen te geven. Maar daar moest dan wel lesmateriaal voor beschikbaar zijn. Of, maar daar moest je dan ook maar opkomen, kunnen zorgen dat de natuur in de directe nabijheid van de school bij de lessen betrokken werd.
De Commissie Natuurrecreatie en later het Bureau Natuurrecreatie en -educatie had hiervoor voldoende stof geleverd met onder andere cursussen, excursies, 'vroege vogel-tochten' en natuurbeleving in de directe omgeving van de scholen.

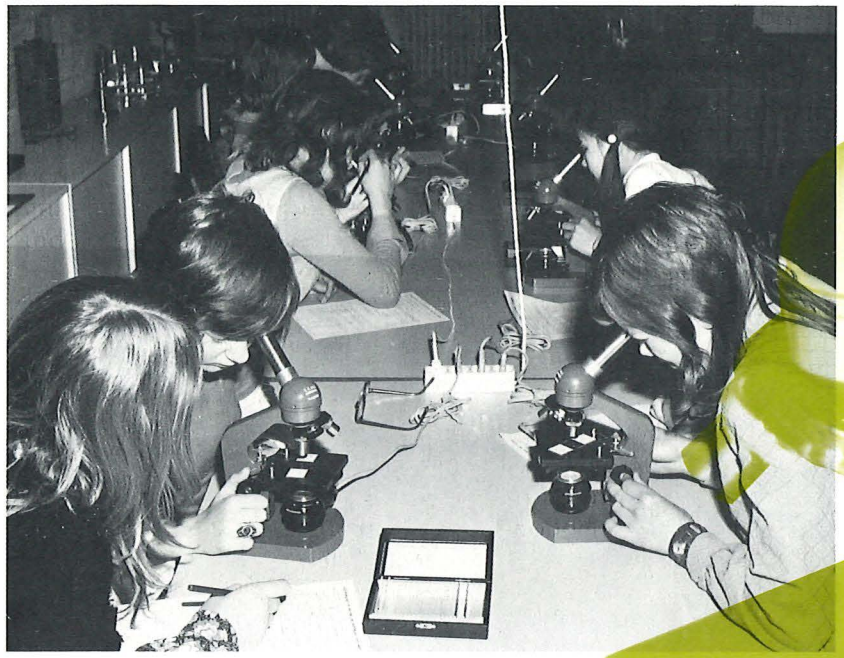
Op het gebied van lesmaterialen was Natuurrecreatie en -educatie zeer actief. Nabij het Libanon Lyceum en op het Afrikaanderplein bevonden zich botanische tuinen die speciaal waren bedoeld om lesmateriaal te leveren aan scholen. Dat is nooit echt

Les in het biologisch centrum. Ratten zijn heel slim. Ze kunnen klimmen, over kabeltouwen lopen, zwemmen en vraagstukjes oplossen. Fascinerend om de natuur op die manier te bekijken.

Voor het maken van werkstukken beschikken de biologische centra bij de kinderboerderijen over de nodige, soms kostbare, faciliteiten, waarom goed onderwijs vraagt. Deze beschikbaar te hebben was van het begin af aan de opzet achter de plannen voor de, over de stad verspreide, natuur- en milieu-educatiecentra.

uit de verf gekomen, want aan grootscheepse voorzieningen kwamen beide tuinen niet toe. De in de Eerste Wereldoorlog gestichte tuin bij het Libanon Lyceum lag op grond die door de familie Stolk aan Rotterdam was geschonken met de bepaling dat daarop iets moest gebeuren voor de jeugd. Daartoe hoorde ook de botanische tuin die ten dienste zou staan van het onderwijs op de Rechter Maasoever. De eerste tientallen jaren van het bestaan van de tuinen gebeurde dat ook, maar tijdens en na de Tweede Wereldoorlog kwam de klad in het werk en op het moment dat Natuurrecreatie en -educatie ermee te maken kreeg was het een tuin waarin een uiterst bekwame tuinman niet verder kwam dan een deel van de lopende verzorging. Er was nauwelijks afname van produkten en steun vanuit zijn organisatie was er ook al niet.

Aanvankelijk werd geprobeerd om die botanische tuin uit het moeras te trekken. Dat lukte ook wel maar op het moment dat de boel er weer een beetje florissant voorstond werd toch duidelijk dat de botanische tuin bij het Libanon Lyceum nooit die aantallen kweekprodukten kon leveren die het hele basisonderwijs nodig heeft.
Besloten werd om een heel nieuw complex te stichten op een ongebruikt padvinders-terrein naast het schooltuincomplex achter het kasteel van Sparta. Hiermee kreeg Rotterdam de beschikking over een kwekerij die in staat is om praktisch alles te leveren waarom een 'groene' les vraagt.

Dat de Rotterdamse aanpak nationaal en al in de jaren zeventig internationaal de aandacht trok, werd duidelijk uit de vele bezoeken aan Rotterdamse projecten. Soms moesten ontvangsten op het stadhuis plaatsvinden vanwege het gewicht van de delegatie die in Rotterdam kwam kijken hoe het moest met het 'groene onderwijs'.
De politiek werd hiervan voortdurend op de hoogte gehouden. Raads- en commissieleden en bestuurders van politieke partijen

en van organisaties waarmee Natuurrecreatie en -educatie samenwerkte, werden ook regelmatig uitgenodigd om zich op de hoogte te stellen van het werk van Natuurrecreatie en -educatie en van wat zich op natuurgebied zoal voordeed in Rotterdam en omstreken. Ook leden van deelgemeenteraden werden per bus vervoerd naar interessante plekken waar hen verteld werd in welke relatie het bezoek kon staan met hun bestuurstaak. De noodzaak van goed natuuronderwijs en mogelijkheden tot het combineren van onderwijstaken en recreatie werden daarbij vooropgesteld en zo nodig indringend onder de aandacht gebracht. In een stad waar zoveel tegelijk gebeurde en op alle fronten aandacht werd gevraagd voor vernieuwing en verandering, kon het nooit kwaad om elk succes -hoe klein ook- aan de buitenkant te hangen. Zeker als er personen in het publiek voorhanden waren die op datzelfde moment geboeid aanschouwden waartoe de natuur in en rondom de stad allemaal in staat was.

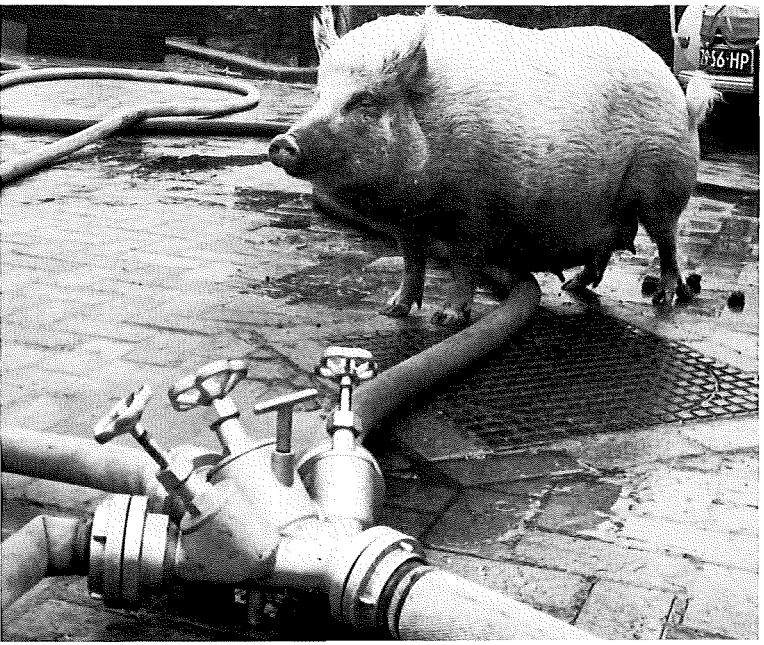

De betekenis welke Natuurrecreatie en -educatie had gekregen spreekt duidelijk uit de cijfers. Het recreatieve bezoek aan de gezamenlijke kinderboerderijen lag meestal ver boven het half miljoen personen per jaar. De hoge aantallen hadden zo hun oorzaken. Al dan niet in samenwerking met wijkgroepen en vrijwilligers organiseerde Natuurrecreatie en -educatie attracties waarvan sommige echte (buurt)evenementen waren. Om de scheerders op het regelmatig terugkerende schaapsscheerdersfeest niet in de weg te lopen zijn dranghekken rondom het schaapsscheren een vereiste. Soms komen daar duizenden mensen op af. Maar ook demonstraties van oude ambachten en spinmiddagen brengen veel publiek op de been evenals de huisdierenkeuringen en de werelddierendag-festiviteiten.
Maar één en ander neemt niet weg dat het bezoek dat gewoon voor de dieren komt of wil proeven van de boerderijsfeer ook zonder evenementen hoog is. Ook in januari en februari worden aantallen van vijfduizend bezoekers gehaald en zelfs december, als

De recreatieve evenementen zorgden voor binding met het grote publiek. En hoe stevig die was bleek wel bij de brand in De Kooi. Van alle kanten werd hulp geboden om de geleden schade zo snel mogelijk weer te herstellen.

de mensen toch feest genoeg aan hun hoofd hebben, kan de kinderboerderij nog altijd rekenen op zo'n drie- tot vierduizend bezoekers.
Topmaanden zijn natuurlijk maart, april en mei. Dat zijn de maanden van de bejaarden die weer komen genieten van het zonnetje en de moeders met kinderen. Aantallen van over de twintigduizend bezoekers op één boerderij zijn er in het verleden gehaald.

Grote trekkers op de kinderboederijen zijn in het voorjaar natuurlijk de pasgeboren dieren. Per jaar ligt dit aantal rond de vijfhonderd grotere dieren met de varkens als onbetwiste toppers en de geiten die minder jongen werpen, maar daarentegen talrijker op de boerderijen vertegenwoordigd zijn, als goede tweede. Als hier een vergelijking wordt getrokken kan de dierenpopulatie van de kinderboerderijen tezamen wedijveren met die van een fors boerenbedrijf.

In de perioden van drukte wordt van het personeel van de kinderboerderijen het uiterste gevraagd. De dieren -hoewel goed gewend aan al die grote en kleine mensen- vragen toch extra aandacht. Bovendien dient ook op het publiek goed te worden gelet. Op topdagen is het niet ongebruikelijk dat de boerderijmedewerkers vragen dat bezoekers de helft van het meegebrachte voer moeten inleveren. Dit om de dieren voor overvoeding te behoeden.

Feitelijk ligt de (mede)verantwoordelijkheid van de medewerkers op de boerderij op verschillende terreinen. Ze moeten veel van de natuur weten en een uitgesproken liefde voor het dier hebben waarvan de verzorging aan hen is toevertrouwd. Hoewel voor onderwijs gespecialiseerde krachten aanwezig zijn wordt ook verwacht, dat ze aanvoelen welke specifieke eisen de educatieve taak van de boerderijen stelt. Eigenlijk zijn ze zo'n beetje helper. Van

Het schapenscheren was (en is) een attractie waarin onderwijs en vermaak elkaar raakten. De hele wijkbevolking liep soms uit om te zien hoe de schapen, als betrof het een wedstrijd, van hun vacht werden ontdaan.

de kinderen wordt gevraagd om aktief mee te doen met het echte boerenwerk zoals stallen uitmesten, geiten borstelen, het varken voeren, eieren rapen en schoonmaken van de konijnenhokken. Van het boerderijpersoneel wordt aangenomen dat ze deze werkjes goed kunnen verdelen, toezicht kunnen houden en ongeveer weten waar ze een helpende hand moeten uitsteken en waar ze de kinderen hun gang kunnen laten gaan.

Een indruk van wat er allemaal komt kijken voor dit werk geven de overzichten van het aantal aangevraagde en gegeven lessen op de boerderij. Alle kinderboerderijen kampen met het probleem dat lang niet alle lesaanvragen kunnen worden gehonoreerd. Dat betekent dat voortdurend moet worden gewerkt met een volledig programma. Soms is het verschil tussen aangevraagde en gegeven boerderijlessen bijzonder groot. Voorgekomen is dan een les waarop bijna driehonderd aanvragen binnenkwamen slechts vijfenzeventig keer op het rooster kon worden ingepast.
De lessen in de Biologische Centra vertonen in de korte geschiedenis van Natuurrecreatie en -educatie en Natuur- en milieu-educatie al geen ander beeld. Slechts een deel van de biologielessen waarin wordt gewerkt met levende dieren en planten, kon worden gegeven. Volgens de jaarverslagen lag een aantal van tussen de vijfentwintig- en dertigduizend leerlingen op het maximaal haalbare voor de didactische ambtenaren van de verschillende Biologische Centra tezamen.
Bar en boos was de situatie ook bij de lessen die door een didactisch ambtenaar van het bureau in het Biologisch Centrum van Diergaarde Blijdorp werden gegeven. Daar moesten de klassen met vele honderden per jaar worden teleurgesteld. Daar lag het maximum rond de tienduizenden leerlingen per jaar.

De door het Bureau Natuurrecreatie en -educatie ontwikkelde methodieken en lesprogramma's waren door inspanning van velen veelal succesvol. Het project en boek 'Plant en dier niet ver

Een speciale lesmateriaal-kwekerij kweekt en bezorgt planten en bloemen kweekt en (volgende pagina's) bezorgt planten- takken- en zadenpakketten bij de scholen om het biologie-onderwijs op school aanschouwelijk te maken.

van hier', bleek in onderwijskringen zelfs een bestseller. Deze excursies voor kleuters vlakbij school werd landelijk gezien als vernieuwend in de gedachtenvorming omtrent natuur- en milieubeleving met jonge kinderen.
Dat gold ook voor een door Natuurrecreatie en -educatie uitgegeven kwartetspel voor het kleuteronderwijs, dat zo grif werd afgenomen dat aan dit spel direct een vervolg moest worden gegeven.
Daarnaast nam de organisatie, al dan niet met de dieren, deel aan een groot aantal landelijke beurzen en manifestaties. Voor Rotterdammers kon het niet anders of de kinderboerderijen waren vertegenwoordigd op de honderdste verjaardag van 'Tante Betje' zoals het Rotterdamsch Nieuwsblad nog altijd door velen werd genoemd. Maar ook was Natuurrecreatie en -educatie aanwezig op de bijenmarkt, Jeugdland en in bejaardentehuizen evengoed als op de nationale keuring waarbij het puikje van de Nederlandse geiten in Dronten aan een nauwkeurig onderzoek werd onderworpen.
En dan waren er nog de interne en externe werkgroepen, waaraan het bureau en de individuele medewerkers hun aandacht dienden te geven. Bijna elk onderdeel van het werk was nog nieuw. Noodzakelijk was om gegevens uit te wisselen en onderling te informeren. Het evalueren, encounteren, beschouwen en houden van communicatietrainingen, emotional sessions, sensitivity trainingen en wat de aan overleg bijna verslaafde samenleving nog meer te bieden had, zal nog een extra belasting hebben gegeven, maar feit was dat Natuurrecreatie en -educatie bergen praktisch werk had te verzetten. School in Bos en Landschap was bijvoorbeeld een aktiviteit waarin Rotterdamse schoolkinderen kennis konden maken met de ver verwijderde natuur. Alleen de voorbereiding en begeleiding vroeg al de vrijwel volle aandacht van vijf medewerkers. Dan werden er speciale cursussen georganiseerd voor PABO-studenten met de specialisatie biologie. Ook dat kon niet blijven liggen als men de toekomst veilig wilde stel-

len. Datzelfde gold ook voor het contact met het biologie-onderwijs. Rotterdam had zich in natuureducatie een faam verworven die tot over de landsgrenzen bekend was. Het contact met het onderwijs was daarin een peiler van belang. Overleg was noodzakelijk. Evenals een duidelijk en veel tijd en aandacht eisende inbreng in de schoolwerkplanontwikkeling en schoolbegeleiding. Elke les en elke schoolgerichte aktiviteit moest met de grootste zorg worden voorbereid.

Om een juist beeld te hebben van de snelheid waarmee natuur- en milieu-educatie in Rotterdam op gang waren gekomen kunnen de volgende, meer materile gegevens dienen. In 1964 werd gestart met n man. Vijftien jaar later waren 279 medewerkers bij de aktiviteiten betrokken waarvan 80 in vaste dienst van het bureau. Alleen al de secties kinderboerderijen en schoolwerktuinen gaven werk aan meer dan vijftig medewerkers in vaste dienst. Op basis van arbeidscontract werkten nog eens meer dan honderd mensen als didactisch ambtenaar of leider van de schoolwerktuinen. Deze lagen dan ook verspreid over 31 complexen in en rondom de stad. Tuinieren vond plaats op alle denkbare manieren met de schooljeugd van het gewoon lager onderwijs, speciaal onderwijs, maar ook met bejaarden en gehandicapten en met kleuters.

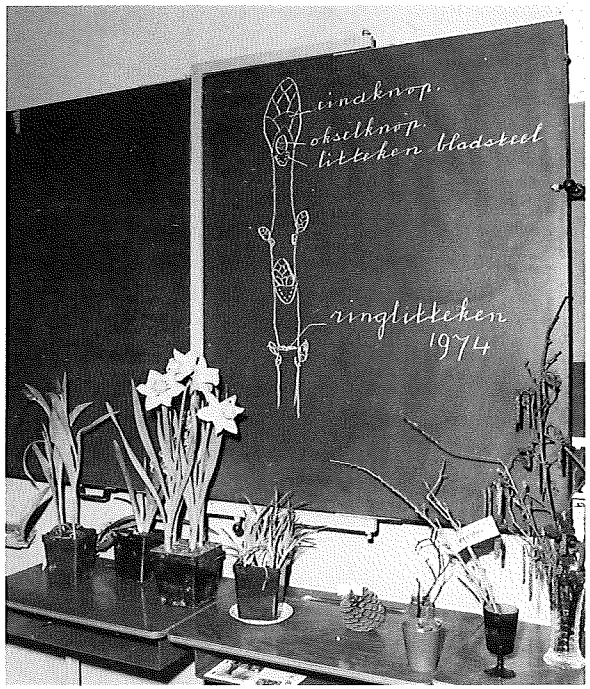
Ook de produktie van lesmateriaal voor het biologie-onderwijs op school had een grote vlucht genomen. Vijftien jaar na de start van de organisatie werden door de kwekerij per keer zo'n anderhalf duizend pakketten kweekprodukten aan de scholen afgeleverd. Ook werd voorzien in pootgoed voor het tuinieren en plantenmateriaal, droogbloemen en containers met inheemse bomen en struiken voor kinderboederijen en jeugdnatuurclubs. Alle pakketten voor de scholen werden voorzien van een lesbrief. Deze was bedoeld als regelmatig weerkerende stimulans voor de leerkrachten en bevatte tal van suggesties en naast de zuiver

biologische informatie ook elementen van maatschappelijk engagement. Voorop bleef staan dat het biologie-onderwijs ook een hulpmiddel was om de attitude van de jonge Rotterdammertjes te richten op een bewust en verantwoord omgaan met natuur. Het lesmateriaal was ook zeer gevarieerd en werd met zorg gekozen. Er waren bijvoorbeeld pakketten met dons- dekveren, slagpennen en staartveren en pakketten met klei en zand, parelgrind, veen en tuingrond.
Later kwamen de vroege bloeiers en de bollen aan de beurt, terwijl in april de echte voorjaarsbloeiers aan de scholen werden gestuurd zoals de pinksterbloem, madelief, speenkruid en de vroegeling.
Mei was de maand van de geurende planten zoals citroenmelisse (die hadden de kinderen van milieu- en natuurbewuste ouders bij bossen tegelijk), bieslook, peterselie en lievevrouwe-bedstro. En vanzelfsprekend kenden deze kinderen ook het gros van de klimplanten die in juni werden verstuurd zoals wikke, haagwinde, Oostindische kers, Suzanne met de mooie ogen en Japanse hop.
In juli en augustus lagen de verzendingen vanwege de vakantie stil om in september te worden hervat. Nu met oogstprodukten die varieerden van tarwe en mais tot sojabonen, copra, suiker en suikerprodukten toe.
December was tenslotte de maand van de wintergroenten en kwamen de rode kolen, winterwortels, ramenas, prei en witlof naar de school.

Van de botanische tuin in Kralingen die na sluiting van de tuin aan het Afrikaanderplein was overgebleven, werd door de scholen van het voortgezet onderwijs veel gebruik gemaakt. Het lesmateriaal van deze tuin moest worden afgehaald, maar werd zolang de voorraad strekte in ongelimiteerde hoeveelheden meegegeven. Ook verleende de botanische tuin medewerking bij het schrijven van scripties. De botanische tuin onderhield veel contact met soortgelijke instellingen in binnen- en buitenland en

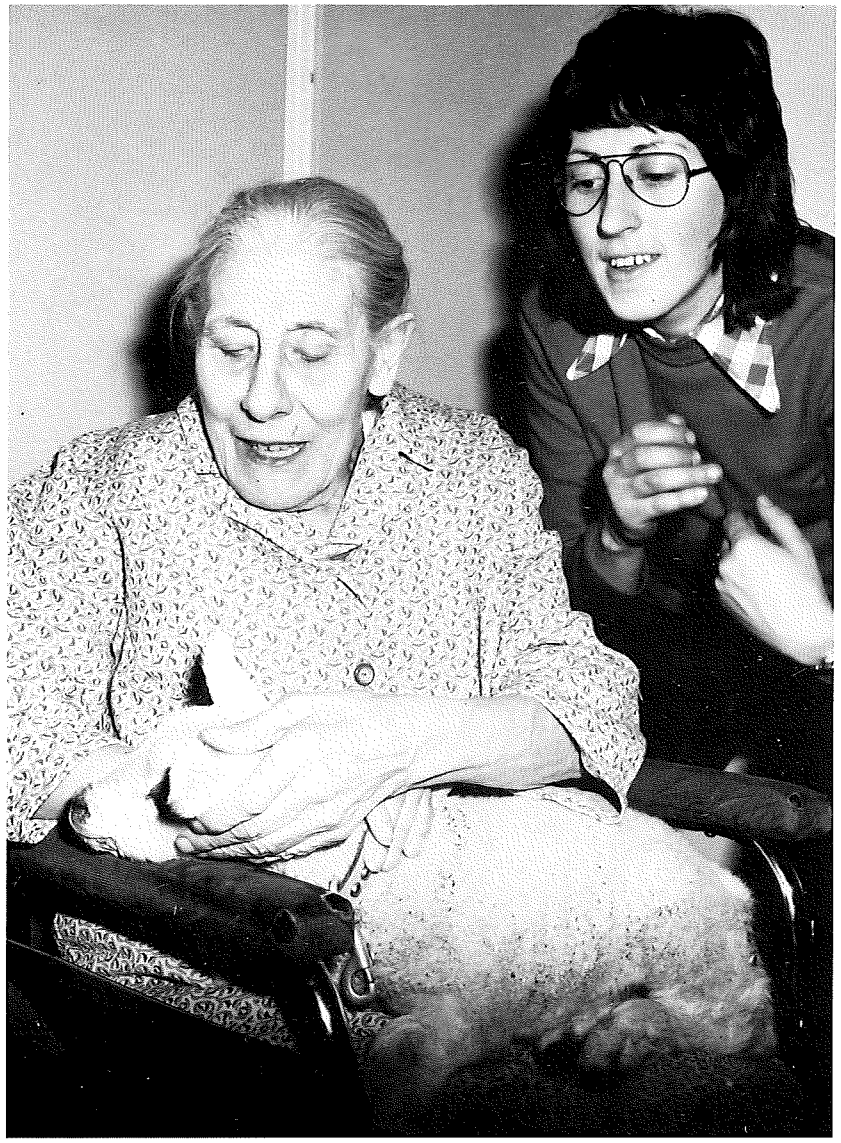
En inderdaad, wat er op het bord staat heb je ook voor je neus. Zo zit dat dus in het echt.

stuurde in grote aantallen monsters van zaden naar kweektuinen elders. Een lijstje uit 1978 vermeldt 82 plaatsen buiten Nederland, waarvan de verst verwijderde Platas in Urugay en Wladiwostok in de toenmalige Sovjetunie waren. Planten uit Rotterdamse zaden groeiden ook in New York, in Finland, op vele plaatsen in Duitsland en Engeland, Ierland en Italië.

In de recreatieve sector voerde het Bureau Natuurrecreatie en -educatie het beheer over 34 permanente en vier tijdelijke volkstuincomplexen met circa 5500 tuinpercelen. Deze boden ruimte aan recreatie door ongeveer twintigduizend mensen. Het onderhoud van de tuinen en van de complexen werd voor een groot deel verricht in zelfwerkzaamheid van de gebruikers. Daar stond tegenover dat zeer veel overleg moest worden gevoerd met bewoners en bestuurders.

Ook het natuurgerichte jeugdwerk hoorde tot de verantwoordelijkheden van het Bureau Natuurrecreatie en -educatie. Jammer genoeg moest van jaar tot jaar worden geconstateerd dat de belangstelling voor de Jeugdnatuurclubs terugliep. In de loop der tijd zouden ze ook wegens gebrek aan belangstelling worden opgedoekt en merkwaardig genoeg kon het bureau zichzelf als één der hoofdoorzaken aanwijzen. Vastgesteld kon worden dat de kinderboerderijen en biologische centra, het tuinieren in en na schooltijd voor leerlingen van het lager onderwijs en door het bureau ontwikkelde projecten zoals het succesvolle 'Plant en dier niet ver van hier' en 'Ontdek je schoolomgeving' steeds meer waren komen te liggen op het terrein van de Jeugdnatuurclubs. De doelstellingen van de Jeugdnatuurclubs hadden zich in de loop der jaren niet gewijzigd. Misschien lag daarin ook een reden voor de verminderde belangstelling. De automobiliteit van de Nederlander had zich tussen de jaren 1964 en 1980 verveelvoudigd. In 1964 was het bezit van een fiets of een brommer al heel

wat. In 1980 vond vanaf de eerste warme dagen in mei elke vrijdagavond een ware uittocht plaats van Rotterdammers die hun stacaravan opzochten in Gelderland, Brabant of Limburg of ergens in de Belgische Kempen of Zeeland. Ook de televisie deed z'n invloed sterk gelden. Met name het verenigings- en uitgaansleven hadden danig te leiden onder dit nieuwe medium dat in 1951 onder sterke druk van Philips werd geïntroduceerd. Philipsdirecteur Otten stak in 1950 niet onder stoelen of banken dat hij het voortbestaan van zijn imperium gekoppeld zag aan een snelle en vooral massale introductie van de beeldbuis. 'Als wij in Nederland niet met televisie starten en niet mede hierdoor proberen de plaats die wij veroverd hebben te behouden, dan voorspel ik dat het Philips-bedrijf binnen tien jaar ten gronde zal zijn'. Deze woorden waren dreigend genoeg om in de toenmalige maatschappelijke verhoudingen de regering tot spoed te manen en dus zat staatssecretaris Cals het jaar daarop in een gezellige, trijpen clubfauteuil onder een door een ventilator bewogen NTS-vlaggetje voor het eerst in zwart/wit te kijk voor het Nederlandse publiek. Van de hoge nood van Philips repte de bewindsman niet. Inplaats daarvan hoopte hij dat 'Dit nieuwe medium onder Gods onmisbare zegen, voor het culturele leven van ons volk een belangrijke bijdrage te goede moge leveren'.
Vijftien jaar later wist heel Nederland hoe het met die voorspellingen verder was gegaan. Philips was machtiger dan ooit en 'Gods onmisbare zegen' had niet voorkomen dat het medium televisie onverschillig stond ten opzichte van hogere waarden en een eigen cultuur had ontwikkeld van langlopende series en spelshows. En daartegen was het moeilijk opboksen met het werk van de Jeugdnatuurclubs, al kon het bureau wel vaststellen dat de kinderen die lid werden ook voor de volle honderd procent gemotiveerd waren.
Waarschijnlijk ook als gevolg van het omgaan met de natuur waarvoor het de school in samenwerking met Natuurrecreatie en -educatie zoveel mogelijkheden bood.

Turkse tuinen

Waar mogelijk werd ook het speciaal ondewijs bij de natuur- en milieu-educatie betrokken. De gemeenteraadscommissie die zich bezighield met onderwijs, drong er ook op aan dat met scholen voor speciaal onderwijs banden werden onderhouden. Vanuit Natuurrecreatie en -educatie bestond daartegen geen enkel bezwaar, zij het dat men zich realiseerde dat de betrekkingen nooit hetzelfde effect zouden sorteren als die met het gewoon lager onderwijs. De oorzaak daarvan ligt in de taakstelling van het speciaal onderwijs. Dit gaat uit van de specifieke -en vaak individuele- handicaps van kinderen. Het onderwijs op de speciale scholen is er sterk op gericht de achterstanden weg te werken. Daaraan wordt de meeste aandacht besteed. Bij gehoorgestoorde, maar ook slechtziende kinderen kan bijvoorbeeld over het algemeen een belangrijke taalachterstand worden vastgesteld. Ook de affectieve ontwikkeling heeft daaronder geleden precies als het algemeen kennisniveau. Hiervoor kan men niet anders dan begrip hebben. Wanneer de communicatie al moeilijk verloopt als gevolg van een gehoor- of een gezichtsstoornis, wordt het gewone leren al snel heel lastig. Het spelend leren omgaan met mensen en dingen, verloopt bij gehoorgestoorde en slechtziende kinderen ook geheel anders.

Logisch is dat het speciaal onderwijs zich sterk richt op de toekomstige mogelijkheden van het kind. Meer dan in het basisonderwijs laten leerkrachten zich leiden door de individuele mogelijkheden. Het gaat erom om op die basis een kennis- en vaardigheidsniveau te ontwikkelen waarmee het kind straks zelfstandig kan functioneren. Scholen voor speciaal onderwijs zijn tegen die achtergrond heel praktisch ingesteld. Een bijkomend euvel is

Vaak is het kontakt met de dieren van de kinderboerderij een ontmoeting met het recente verleden. Zeer veel ouderen zijn trouwe bezoekers van de kinderboerderijen en heel wat hulp wordt ook ontvangen van mensen die tijd tot hun beschikking hebben.

Bejaardeneducatie, waarom niet. De dieren van de kinderboerderij zijn ook graag geziene gasten in verzorgings- en verpleegtehuizen.

daarbij nog dat deze scholen vaak kleinere lesroosters hebben. Om te beginnen gaat een deel van de schooltijd al op aan individuele begeleiding en onderzoek. Daarbij hebben de meeste scholen voor speciaal onderwijs een groot verzorgingsgebied als ze al geen streekscholen zijn met leerlingen die van heinde en ver moeten komen.

Om als Bureau Natuurrecreatie en -educatie het speciaal onderwijs zo goed mogelijk van nut te kunnen zijn, werd aan de laatste de keuze gelaten of ze van hetgeen in de programma's werd aanboden gebruik wilden maken. Van bijzondere voorbereidingen om het bezoek aan de kinderboerderij en de les in het biologisch centrum beter toegankelijk te maken, werden nooit een punt gemaakt. Integendeel alles werd gedaan om het bezoek aan de kinderboerderij tot een succes te maken.

Goed beviel ook het tuinieren. Vanwege de specifieke problemen in de omgang met leerlingen van het speciaal onderwijs werd door de belangstellende scholen in schooltijd getuinierd onder leiding van eigen onderwijzers in samenwerking met de tuinleiders en onder begeleiding van het bureau. De belangstelling was groot. In 1978 werd al deelgenomen door vijftien scholen en het enthousiasme voor tuinieren in schooltijd zou daarna onverminderd groot blijven.

De deelnemers waren vooral moeilijk lerende en zeer moeilijk lerende kinderen. Met het toenmalige mytylonderwijs waren er ook kontakten. Aktief tuinieren werd echter bemoeilijkt door het gegeven, dat de kinderen mentaal en verstandelijk goed meekonden, maar tezeer in hun bewegingen zijn belemmerd om vrijuit op de tuin te kunnen werken.
Hoe toch iets aan natuuronderwijs en vooral natuurbeleving te kunnen doen werd regelmatig besproken tussen het Bureau Natuurrecreatie en -educatie en bijvoorbeeld de Adriaanstichting.

Deze had ook een eigen toegang naar de kinderboerderij aan de Ringdijk, zodat de kinderen in ieder geval makkelijk toegang hadden tot het complex. De kinderboerderij werd ook verder aangepast zodat de rolstoelers en lichamelijk gehandicapten konden genieten van de dieren en het werk op de boerderij. Die voorzieningen leverden zelfs een erkenning op in de aktie 'Geboden toegang', waarbij openbare gebouwen door gehandicapten-organisaties werden onderzocht op bereikbaarheid en toegankelijkheid.

Voor de zeer moeilijk lerende kinderen werden speciale programma's ontwikkeld in samenwerking met specialisten op dat gebied, didactici van het bureau en de onderwijzers die dagelijks met de kinderen omgingen. Plezier beleven aan de natuur stond daarbij voorop.
Er waren soms kinderen bij die wel wat verder kwamen en een beetje konden en wilden werken. Maar er waren er ook die eigenlijk tot zo weinig in staat waren dat het rijden met een kruiwagen dorre bladeren van het ene eind van het tuincomplex naar het andere al een hele prestatie was.
Voorop stond dat ze heerlijk buiten bezig waren met het trotse gevoel iets voort te brengen. En trots waren als ze met bossen bloemen en groenten naar huis gingen. Dat dit gebeurde stond aan het begin van het seizoen al vast. Want wat ze niet zelf hadden voortgebracht, dat toverden de tuinleiders wel uit de reserves die altijd wel ergens voorhanden waren.

Niet speciaal, maar wel bijzonder was het werken met allochtonen. In de programma's hanteerde het Bureau Natuurrecreatie en -educatie de 'onderdompelings-methode'. Aanvankelijk werden nog lessen vertaald, met name die waarin de kinderen zelf aan het werk moesten met microscopen, aquaria, terraria en veldonderzoek. Daar is later toch van afgestapt. Precies zoals dat in het gehele onderwijs gebeurde. Kinderen zijn in staat om snel een taal

op te pikken. Bovendien bestaan cultuurverschillen tussen kleine kinderen nauwelijks. Allochtone kinderen zijn net zo leergierig, net zo vrolijk en - op hun tijd - chagrijnig als Nederlandse. Het enige verschil lag daarin dat de tuinleiders soms merkten dat Turkse en Marokkaanse kinderen instructies van thuis meekregen. Ze probeerden dan zo te tuinieren dat er vooral eetbare waar van de tuin kwam. En dat was natuurlijk niet helemaal de bedoeling. De educatieve tuin is er niet om groente te kweken voor Rotterdamse gezinnen. Het doel is om er tot interessante, liefst verwondering wekkende resultaten te komen in het kader van de natuur- en milieu-educatie.

Toch waren allochtone ouders welkom op de verschillen schoolwerktuincomplexen. Vooral Turkse en Marokkaanse ouders gaven blijk van een grote behendigheid en deskundigheid in het omgaan met de grond en het zaaien en kweken van gewassen. De meesten beschikten over een grote tuinbouwkennis. Begrijpelijk. De meesten hadden het in hun land van herkomst beroepshalve getuinierd of kwamen in ieder geval uit een omgeving waar elk stukje bruikbare grond ook voor produktie werd benut.
Dat ze daarbij methoden hanteerden die in rechtstreeks stamden uit de agrarische traditie van Cappadoci of Anatoli, maakte de zaak alleen maar leuker.

De ouders bleken overigens zo enthousiast dat het aan het Bureau Natuurrecreatie en -educatie haalbaar leek om voor deze groep zelf projekten te ontwikkelen. Hierbij werd aan allochtonen tegen een klein bedrag per jaar een produktietuin ter beschikking gesteld. Een dergelijke tuin is iets geheel anders dan de bekende volkstuin. Deze heeft vooral een recreatief karakter en past in een typisch Nederlandse cultuur waarin allochtonen - ook om financile redenen - nauwelijks toegang hadden. De volkstuinen zijn zulke hechte gemeenschappen dat integratie in die sector als voorlopig ondoenlijk werd beschouwd.

Vanuit de allochtone gemeenschap werd ook weinig moeite gedaan om een plaats in de Rotterdamse volkstuincultuur te verwerven. Mensen van boerenafkomst -ook Nederlanders- kijken tegen een tuin allereerst aan als tegen een stukje produktiegrond.

Met het beantwoorden van de vraag of er voor de ouders van allochtone kinderen iets kon worden gedaan, werd vrijwel tegelijkertijd een klein probleem opgelost. Op een aantal schoolwerktuincomplexen lag wat grond ongebruikt. Het Bureau Natuurrecreatie en -educatie lanceerde hiervoor het tuinieren door bejaarden. Ook hier ging het om een produktietuin en recreatieve kantjes. De 'bejaardentuin' zoals het fenomeen werd genoemd, kon slechts van seizoen tot seizoen worden gehuurd. Permanent (huur)bezit werd de tuin nooit. De gedachte erachter was om ouderen met die tuin ontspanning en een goede lichaamsbeweging te geven. Het experiment werd een succes. Met posters en folders werden senioren attent gemaakt op de nieuwe mogelijkheden op recreatief gebied. De schoolwerktuin was er voortaan ook voor ouderen, die er in grote getale een dankbaar gebruik van maakten.

Voor de tuinen voor allochtonen werd andere gronden aangewend. Deze werden bijvoorbeeld geprojecteerd op sportvelden of andere braakliggende terreinen. Hier zouden om en om eenvoudige tuinen komen voor Turken, Marokkanen, Nederlanders en wie verder maar over een stukje produktiegrond wilde beschikken. Deze formule moest voorkomen dat er een soort tuin-ghetto ontstond. De noemer lag ook al klaar en luidde geheel in de geest van de tijd: 'gentegreerd tuinieren' en kostte per tuin een paar tientjes per jaar.

Het waren overigens behoorlijke lappen die het Bureau Natuurrecreatie en -educatie voor dat geld ter beschikking stelde. Zo'n honderdvijftig vierkante meter. Op de tuinen ontstond ook een cultuur waarin Nederlandse, Turkse en Marokkaanse

methoden door elkaar werden gebruikt. Aanvankelijk grepen de mensen onmiddellijk terug naar landbouwmethodes en produkten die ze van thuis kenden. In de dalen in droogtegebieden waar het water schaars is en met mondjesmaat en via een heel stelsel van dijkjes en sluizen verdeeld wordt over de velden van de verschillende dorpen, worden groenten gekweekt op verhoogde bedden. Daartussen bevinden zich greppeltjes die vol met water komen te staan. Dus werden op de complexen dertig centimeter hoge bedden gemaakt. Deze hadden totaal geen nut met die Hollandse regen om de zoveel dagen.

Ook moest worden geleerd dat het Hollandse klimaat vraagt om Hollandse methoden. Gewend als men was om rekening te houden met een felle zon werden op de tuinen in het voorjaar de zonnebloemen en mais gezaaid. Hadden die een bepaalde hoogte bereikt dan werden de onderste bladeren eraf geritst. Vervolgens werden de klimbonen ingezaaid die zich om de stengels slingerden en de zonnebloemen gebruikten als een soort natuurlijke bonestaken. Daaronder kwamen dan weer sla en andere groente. Dat mislukte natuurlijk falikant. De zonnebloemen deden het doorgaans goed, maar sla en andijvie kunnen in Nederland in de volle zon staan. Schaduw heeft alleen maar tot gevolg dat er nauwelijks geoogst kan worden. Zelf gemporteerde zaden zijn bovendien zelden geschikt voor het Nederlandse klimaat. Dat was eveneens wennen. Kouseband en sojabonen doen het nu eenmaal niet onder deze schrale zon. Turkse tomaten en aubergines willen nog weleens lukken in een heel goed jaar en uitgesproken goed doet de muntplant het hier. Die zag men dan ook in overvloed op de Marokkaanse tuinen.

Gaandeweg is het beschikbaar stellen van tuinen aan allochtonen een belangrijk onderdeel geworden van het werk van Recreatie Rotterdam. Ver verwijderd van de natuureducatieve stam, waarvan het werk aanvankelijk is ontsproten, is het een recreatieve voorziening. Zeker voor Turkse en Marokkaanse vrouwen die het werken op de tuinen een verademing vinden in het opgesloten bestaan in een bovenhuis ergens in een nauwe straat in Noord, Spangen of in de buurt van het Afrikaanderplein en op de tuinen min of meer terug keren naar hun eigen omgeving waar ze immers altijd met de kinderen om hen heen het land hebben bewerkt.

Nu bijna dertig jaar na de start van het natuurwerk in Rotterdam kan worden gezegd dat wat begon als een streven tot het bewust maken van de bevolking van natuur en milieu heeft geresulteerd in een maatschappelijk aanvaarden van de oorspronkelijke doelstelling en meer. De Rotterdamse samenleving dankt aan dit werk een andere kijk op natuur in een stedelijke omgeving, natuurinzichtelijk biologieonderwijs, educatieve tuinen voor basisschoolleerlingen, volkstuinen, tuinieren voor senioren en allochtonen en vele, vele andere zaken die direct te maken hebben met recreatie en natuurbeleving. Te hopen valt dat de evolutie van de natuur- en milieu-educatie zich ook in de toekomst zal kunnen voortzetten. Rotterdam en allen die dit resultaat hebben bewerkstelligd en steunen verdienen dat de voorhoede positie behouden blijft!

Bejaardentuinieren is evenals het beschikbaar stellen van nutstuinen aan allochtonen een succes in Rotterdam.

Colofon

Natuur tussen stenen is een verslag van het tot stand brengen van Natuur- en milieueducatie en natuurrecreatie zoals wij deze heden ten dage ervaren.
Hiervoor is onnoemelijk veel werk verzet door honderden mensen die zich hebben ingezet voor natuurbescherming en -behoud, voor verlevendiging en verbetering van het biologie-onderwijs op scholen en in z'n algemeenheid voor een klimaat waarin de mens aandacht schenkt aan alles wat met natuur te maken heeft.
Om deze reden worden in Natuur tussen stenen nauwelijks namen genoemd. Het vele werk is door allen geklaard en aan hen is dit boek mede een hommage.

Dank wil de auteur ook uitspreken voor het werk dat in korte tijd door staf en medewerkers van Recreatie Rotterdam en Natuur- en milieu-educatie is verricht om dit boek tot stand te brengen.

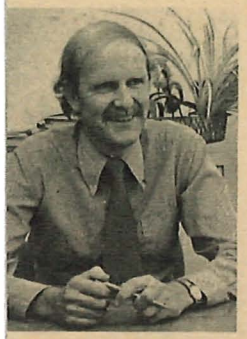
Natuur tussen stenen is uitgegeven in opdracht van Recreatie Rotterdam door De Hollandse Onderneming / uitgeverij Schiedam.

De foto's in deze uitgave werden op een enkele uitzonderingen na vervaardigd door de auteur en zijn deels afkomstig uit het fotoarchief van Recreatie Rotterdam.

Gebruikmaking van tekstgedeelten van dit boek is uitsluitend toegestaan na uitdrukkelijke toestemming van de opdrachtgever of auteur.

@ Hans Haven / Recreatie Rotterdam 1993

ISBN 90.73677.05.X

In natuur- en milieu-educatie heeft Rotterdam zich een vooraanstaande plaats verworven. Eén van de mensen die zich daarvoor bijzonder heeft ingespannen is Hans Haven. In 1964 werd hij benoemd tot ambtelijk medewerker op dit gebied en heeft vanuit die functie tal van initiatieven helpen ontplooien. Deze hebben ertoe geleid dat Rotterdam in natuur- en milieu-educatie een rol van betekenis is gaan spelen.
Natuur tussen stenen is een persoonlijk verslag van het tot stand brengen van de natuur-educatieve voorzieningen zoals we deze vandaag kennen. Tegelijk is het een verhaal over een stad die met durf nieuwe ontwikkelingen inzette en tot het besef kwam dat natuurbescherming en -educatie in zo'n geïndustrialiseerde omgeving extra aandacht eiste.
Voor velen zal Natuur tussen stenen bovendien een herkenning zijn van hun schooltijd. Tenslotte is het een boek over mensen in Rotterdam en de manier waarop zij met de natuur zijn omgegaan.

Met onderwijs en natuurbescherming heeft de VSB Bank altijd nauwe betrekkingen onderhouden. Zorg voor de samenleving is tenslotte vervat in de doelstellingen van de bank. Natuur- en milieu-educatie zijn daarin een essentieel onderdeel dat de VSB Bank actief ondersteunt.

VSB•BANK

Daar kom je verder mee.